

Montserrat Clua i Fainé

**CULTURA, ÈTNIA I NACIÓ:
UNA APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DEL
NACIONALISME DES DE L'ANTROPOLOGIA
SOCIAL**

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Ramón Valdés del Toro

Departament d'Antropologia Social i Cultural

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat Autònoma de Barcelona

2008

FE D'ERRADES

A la pàgina 375, paràgraf tercer, línia primera, hi ha de posar Geertz enlloc de Gellner.

Totes les referències al llibre d'Ernest Gellner, *Thought and Change*, corresponen a la data de publicació de l'obra, per tant hi hauria de constar la data 1964 enlloc de 1963.

*Per a Ramón Valdés,
... por fin.*

*“El nacionalismo no es un problema:
es una realidad histórica.”*

Juan Pablo Fusi, La patria lejana

*“-Creí que era nacionalista.
Aguirre dejó de comer.*

*-Yo no soy nacionalista –dijo-. Soy
independentista.*

-¿Y que diferencia hay entre las dos cosas?

*- El nacionalismo es una ideología –explicó,
endureciendo un poco la voz, como si le molestara tener
que aclarar lo obvio-. Nefasta a mi juicio. El
independentismo es sólo una posibilidad. Como es una
creencia, y sobre las creencias no se discute, sobre el
nacionalismo no se puede discutir; sobre el
independentismo sí. A usted le puede parecer razonable
o no. A mí me lo parece.”*

Javier Cercas, Soldados de Salamina

ÍNDIX

Pròleg	
Introducció	1
PRIMERA PART:	15
L'ESTUDI DEL NACIONALISME EN LES CIÈNCIES SOCIALS	
1. L'ESTUDI DEL NACIONALISME: QÜESTIONS DE MÈTODE	19
1.1. La delimitació del període estudiat: el dilema dels precursors	21
1.1.a. Les conseqüències de la manca de referents	25
1.1.b. Les causes subjacents de l'interès (o desinterès) teòric pel nacionalisme	27
1.1.c. La conversió dels precedents en precursors	30
1.1.d. Justificació de l'estructura seguida en el treball	36
1.2. La delimitació de l'abast de les teories	39
1.2.a. El caos terminològic	41
1.2.b. La possibilitat de comparació i la creació de tipologies	51
1.2.c. La possibilitat d'una aproximació apolítica al nacionalisme	57
2. LES TEORIES DEL NACIONALISME EN LES CIÈNCIES SOCIALS	71
(1): ELS "PRECURSORS"	
2.1. De 1776 a 1848: l'apogeu de l'ordre burgès i les seves contradiccions	73
2.2. De 1850 a 1919: les contradiccions que porten a la guerra	77
2.2.a. Els "precedents polítics": Lord Acton, John Stuart Mill i Ernest Renan	80
2.2.b. Els "precedents científics": Marx i Engels, Durkheim i Weber	82
2.3. De 1920 a 1945: el període d'entreguerres i l'ascens dels totalitarismes	103
2.4. De 1945 a 1959: l'antagonisme Est-Oest i la descolonització	113
3. LES TEORIES DEL NACIONALISME EN LES CIÈNCIES SOCIALS	123
(2): PARADIGMES CONTEMPORANIS	
3.1. Perennialistes	136
3.2. Primordialistes	144
3.2.a. Primordialisme cultural	145
3.2.b. Primordialisme biològic	155
3.3. Modernistes	163
3.3.a. El model de desintegració: modernisme i "construcció de la nació"	164
3.3.b. El modernisme crític	172
3.4. Etnosimbolistes	209
3.5. Postmoderns	219
4. CONCLUSIONS A LA PRIMERA PART: L'ESTUDI DEL	237
NACIONALISME I EL PAPER DE L'ANTROPOLOGIA	
SEGONA PART:	255
ANTROPOLOGIA I NACIONALISME	
1. EL DESENVOLUPAMENT HISTÒRIC DE L'ANTROPOLOGIA I	259
L'ESTUDI DEL NACIONALISME	

1.1. L'antropologia com a ciència	262
1.2. El desenvolupament de l'antropologia política	270
1.2.a. De 1879 a 1939	271
1.2.b. De 1940 a 1965	272
1.2.c. La crítica dels anys seixanta	279
2. A LA RECERCA DELS PRECEDENTS ANTROPOLÒGICS	287
2.1. Sobre els orígens de l'antropologia	290
2.2. El cas dels folkloristes	299
2.3. Des de l'antropologia francesa: els casos de Mauss i Van Gennep	303
2.4. Malinowski i el nacionalisme centreeuropeu	317
2.5. L'aproximació nord-americana a la nació: els estudis sobre el caràcter nacional	330
2.6. Conclusions	338
3. LA PERSPECTIVA PRIMORDIALISTA DE GEERTZ	341
3.1. La interpretació primordialista de Geertz	348
3.2. Geertz: primordialista i modernista alhora?	355
3.3. Geertz, el nacionalisme i la cultura	359
3.4. Conclusions: el determinisme cultural de Geertz	369
4. LA PROPOSTA MODERNISTA DE GELLNER	379
4.1. Introducció	379
4.2. Vida i obra d'Ernest Gellner	387
4.3. La interpretació del nacionalisme de Gellner	392
4.3.a. <i>Thought and Change</i>	394
4.3.b. <i>Nations and Nationalism</i>	403
4.4. Crítiques rebudes i resposta de Gellner	413
4.4.a. El funcionalisme de la teoria gellneriana	414
4.4.b. El problema del marc històric	417
4.4.c. L'excessiu economicisme	428
4.4.d. La manca de l'element polític	437
4.5. Conclusions	447
5. ELS ESTUDIS ANTROPOLÒGICS DEL NACIONALISME MÉS ENLLÀ DE GELLNER	461
5.1. La qüestió de l'etnicitat	466
5.1.a. Les primeres propostes sobre l'etnicitat	472
5.1.b. La proposta teòrica situacional i la crítica instrumentalista	475
5.1.c. Les propostes postmodernes en l'estudi de l'etnicitat	481
5.1.d. Les aportacions de l'estudi de l'etnicitat a l'anàlisi del nacionalisme	486
5.2. L'estudi antropològic del nacionalisme des dels anys 90	490
5.2.a. Louis Dumont	493
5.2.b. Josep Ramon Llobera	509
5.3. Les propostes de les noves generacions	523
5.3.a. Thomas Hylland Eriksen	525
5.3.b. Partha Chatterjee	527
5.3.c. Chris Hann	530
5.3.d. Katherine Verdery	531
5.3.e. Richard Handler	532

6. CONCLUSIONS FINALS: ¿HOMO NATIONALIS?	535
6.1. A mode de balanç	537
6.2. A mode de proposta d'anàlisi	552
6.2.a. Pressupòsits de partida	553
6.2.b. Proposta d'anàlisi	560
BIBLIOGRAFIA	589
Annex I. Gellner i Geertz: proximitats i distàncies	631

PRÒLEG

La història d'aquesta tesi comença un avui ja llunyà estiu de 1991, quan jo tot just era una estudiant d'antropologia social acabada de llicenciar. En aquells moments d'incertesa sobre quin camí seguir a partir de llavors, el professor Ramón Valdés em va proposar participar en un projecte d'investigació sobre el nacionalisme, un tema en el qual ell feia temps que treballava. Amb aquest objectiu vam demanar una beca FPI (que va començar a ser efectiva el gener de l'any següent) que tenia com a tema de recerca analitzar la relació entre el discurs antropològic i el discurs nacionalista, utilitzant com a camp empíric el cas català. Prenent com a punt de partida la proposta de Gellner d'entendre el nacionalisme com un fenomen modern i la nació com una creació del discurs nacionalista, l'objectiu era veure com els discurs científic i el discurs polític es relacionaven, s'influenciaven mútuament i es prestaven termes i conceptes. La intenció era acabar els quatre anys d'investigació que em proporcionà la beca presentant els resultats en forma de tesi doctoral. Però, com passa sovint amb els afers humans, les coses des de l'inici no van anar exactament com estaven planejades.

Per començar, fins aquell moment jo no havia tingut més interès ni contacte amb el tema del nacionalisme que el derivat de la meva experiència vital com a persona nascuda i educada en el si d'una família catalana amb un remarcable compromís catalanista (en la versió convergent o, millor dit, pujolista). De manera que la proposta de tema de treball del professor Valdés em va venir absolutament de nou. Ni tant sols coneixia amb profunditat l'obra de Gellner, els arguments teòrics del qual utilitzàvem com a hipòtesi de partida en el projecte de recerca. En aquesta situació, doncs, em vaig trobar amb la necessitat de fer una tasca de recerca prèvia abans de començar a analitzar les peculiaritats del cas català: em calia definir primer què era en realitat el nacionalisme i com l'enfocaríem en l'anàlisi. És a dir, calia veure com s'havia analitzat el nacionalisme des de les ciències socials i establir un estat de la qüestió a partir del qual elaborar un marc teòric d'anàlisi específic del nacionalisme a aplicar en la recerca. El professor Valdés, amb molt bon criteri com sempre, va abonar aquesta primera línia de treball previ abans d'afrontar la investigació específica del projecte.

Però allò que només havia de ser un pas previ en la recerca es va convertir en un extens temps de lectures i reflexió, en pàgines i pàgines llegides i escrites sobre el

nacionalisme i sobre les teories elaborades des de les ciències socials per intentar entendre'l i explicar-lo. De manera que el que havia de ser un capítol introductori de la tesi va prendre tal magnitud que es va convertir en una tesina de recerca de Màster que vaig presentar i defensar al Departament d'Antropologia Social i Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 1998 (Clua 1998). En aquest treball hi plantejava les principals propostes d'anàlisi del nacionalisme que s'havien elaborat des de la psicologia social, la sociologia, la lingüística, la història, la filosofia de les idees i les ciències polítiques. Vaig intentar mostrar les valuoses aportacions que les diferents disciplines implicades feien en l'anàlisi del nacionalisme. Però en ser analitzades des de la mirada crítica de l'antropologia també vaig veure les importants limitacions que la majoria d'elles mostraven pel fet de no tenir en compte en l'anàlisi una sèrie d'elements antropològics bàsics. A través d'aquest treball, doncs, vaig arribar a dues importants conclusions que han orientat la meua perspectiva d'anàlisi del fenomen nacional des de llavors: que el nacionalisme només es pot entendre des d'una perspectiva que sigui realment *interdisciplinària* (i no multidisciplinària, com és habitual), i que, en aquesta tasca comuna d'anàlisi, l'antropologia sociocultural hi té un paper molt important a jugar.

Un fenomen tan complex i polièdric com el nacionalisme ofereix tantes cares com disciplines que l'analitzen. Però mentre les diferents disciplines treballin per separat, sense incorporar realment en la seva anàlisi les aportacions que es fan des de les altres ciències socials, estarem fent com en aquella paràbola dels tres cecs que estaven tocant un elefant. Cadascú creia saber què era l'elefant segons la part que estava tocant i a més estava convençut que era l'únic que havia descobert la veritat. Però l'elefant va seguir tranquil·lament el seu camí sense que ningú descobrís que en realitat es tractava d'un elefant, ni com era l'animal en la seva totalitat.

El treball d'anàlisi de les diferents propostes elaborades per les ciències socials em va mostrar amb una gran claredat que calia fer aquesta tasca de recerca conjunta entre les diferents ciències socials si realment volem arribar a dissenyar una proposta teòrica que ens permeti conèixer què és i com funciona el nacionalisme. I que en aquest esforç interdisciplinari l'antropologia també hi tenia cabuda, perquè el nacionalisme implica una sèrie de fenòmens socials que formen part del nostre àmbit de treball específic, i sobre els quals la disciplina pot fer aportacions fonamentals.

Amb aquest convenciment vaig començar a buscar quina havia estat exactament la relació entre l'antropologia i el nacionalisme. Haig de reconèixer que en un principi, influïda per la visió tradicional de la disciplina (principalment limitada a l'estudi de les mal anomenades societats primitives), pensava que seria més important determinar el que la disciplina podria dir en el futur sobre el nacionalisme (en tant que és un fenomen típicament modern i occidental), que recollir el que n'hauria pogut dir fins llavors. Els resultats de la recerca m'han refermat en la primera convicció que l'antropologia té molt a dir en la comprensió del nacionalisme; però he hagut de canviar la meua idea que en el passat la disciplina no havia treballat el tema. Contràriament al que feia pressuposar la recerca al principi, l'antropologia ha participat directament, i amb aportacions molt importants, en l'anàlisi del nacionalisme.

D'aquesta manera, les dades que anava recollint sobre la qüestió començaven a ser tant extenses i generaven un conjunt de qüestions teòriques i epistemològiques tan importants que vaig optar per excloure l'anàlisi de l'aportació de l'antropologia del treball de recerca de màster, i dedicar-li un temps i un espai propi en una recerca posterior. El resultat d'aquesta decisió és la tesi que el lector o lectora té ara mateix entre mans. Amb aquest estudi vull, d'una banda, acostar els lectors/es al paper que l'antropologia ha jugat en la comprensió científica del nacionalisme i, de l'altra, explorar la capacitat que la disciplina té per ajudar a entendre un fenomen social contemporani de tanta importància. Es tracta, doncs, de mostrar el valor d'una part del treball antropològic habitualment força desconegut, fins i tot en el sí de la pròpia disciplina. Però també de reivindicar que encara cal i es pot fer molta feina en aquest àmbit de treball, pel qual l'antropologia està especialment ben preparada i situada per obtenir excel·lents resultats.

Inevitablement, han passat un grapat d'anys i d'enriquidores experiències personals i professionals entre aquell assolellat matí de juny i el dia que acabo d'escriure aquesta tesi. Entre elles la vivència de ser dues vegades mare i un munt d'hores de docència sobre antropologia. També una pila d'hores d'observació i de converses formals i informals sobre el nacionalisme amb tota mena de gent. És inevitable que tots aquests elements hagin anat sedimentant en el treball que avui presento, ja que tot plegat m'ha proporcionat un bagatge vital i intel·lectual que ha anat

configurant la meua manera d'interpretar i treballar el nacionalisme i d'entendre l'antropologia.

Com és lògic també, el procés de creació de la tesi ha implicat a una sèrie de persones que han passat per la meua vida i que, en relacionar-se amb mi, d'alguna manera o altra també han estat relacionades amb aquesta obra. No és la meua intenció desplegar ara una llista interminable de noms que, per molt llarga que fos, segurament no seria mai completa. En aquest especial camí que significa l'elaboració d'una tesi doctoral hi ha hagut persones que em van acompanyar al principi però que després van iniciar altres viaranyes i de les quals fa temps que he perdut la pista. D'altres s'han incorporat més tard i han esdevingut importants en aquest tram final del trajecte. Però hi ha una sèrie de gent que han estat sempre al meu costat en aquest procés i sense els quals possiblement aquesta tesi no hauria estat possible. No vull deixar passar l'ocasió de mostrar-los el meu més profund agraïment.

En primer lloc, i molt especialment, haig de donar les gràcies al director de la tesi, el professor Ramón Valdés (i per extensió a la seva esposa Cristina, que ens ha acompanyat afectuosament en aquest camí conjunt). Mirant enrere ara puc veure en tot el seu abast la importància que ha tingut per a mi el projecte que en Ramón m'estava plantejant aquell dia i les possibilitats futures que em va obrir la concessió d'aquella beca. Però sobretot em va permetre entrar en un tema fascinant que, en definitiva, ha acabat convertint-se en el meu propi projecte de recerca. És per això que entenc que el treball que avui presento no és el punt final d'un trajecte, sinó tot al contrari: una sòlida base teòrica a partir de la qual situar molt millor qualsevol futura recerca sobre el tema. Encara hi ha molta feina interessant per fer en perspectiva. Diuen les veus sàvies que hi ha vida després de la tesi. Confio que sigui cert per poder començar aviat el nou/vell projecte sobre el nacionalisme català i d'altres que s'entreveuen en un horitzó proper. Només espero que la paciència i l'amabilitat del professor Valdés aguantin una miqueta més per poder, per fi, presentar-li els resultats d'aquell primer encàrrec. Estic segura de que per part seva així serà; com ha estat sempre des que vaig ser per primer cop alumna seva de llicenciatura. Només em resta donar-li, una vegada més, les gràcies per tot el que ha significat el seu mestratge intel·lectual i personal en la meua formació com a antropòloga, com a docent i com a investigadora.

Durant aquest temps que he estat vinculada al Departament d'Antropologia Social i Cultural de la Universitat Autònoma de Barcelona, primer com a estudiant i després com a professora, he pogut gaudir de la presència i les ensenyances d'una bona colla de professors i professores dels quals he après moltes coses. Però haig d'agrair especialment l'ajuda i l'estímul intel·lectual que des del primer dia vaig rebre de Verena Stolcke, tant en forma de recomanacions bibliogràfiques (que sempre han resultat ser lectures imprescindibles), com en forma d'idees i pensaments suggerents per a la recerca, sovint oferint un punt de vista original que ampliava substancialment la perspectiva amb què es podia abordar el tema. Amb ella he après a aplicar sempre una mirada crítica i històrica a la realitat que ens envolta. Estic segura que trobarà bona part d'aquesta influència reflectida en les pàgines que segueixen.

També vull donar les gràcies per la seva amabilitat i col·laboració al professor Josep Ramón Llobera, a qui vaig conèixer en un curs de doctorat del Departament de Sociologia de la UAB, dedicat precisament a la relació de Durkheim amb el nacionalisme. Algunes idees i plantejaments de la tesi són tributaris de la seva obra escrita, que ha tingut un paper important en la meva formació com a antropòloga. Però el professor Llobera també ha estat una ajuda imprescindible en l'elaboració d'alguns capítols d'aquesta tesi; ja sigui a través de la informació i documentació sobre Durkheim i Mauss que ell generosament em va fer arribar, com més recentment proporcionant-me informació sobre la seva pròpia vida i obra i oferint-se a llegir la part dedicada a la seva persona. També vull agrair l'amabilitat de Peter Skálnik i Thomas Hylland Eriksen que, des de la distància que permet el correu electrònic, no van dubtar a intercanviar amb mi idees i informació que han estat cabdals en aquesta recerca.

He d'agrair als membres del grup de recerca AHCISP (Antropologia i Història de la Construcció d'Identitats Socials i Polítiques) de la UAB, al qual pertanyo, tots els moments de discussió i debat al voltant dels "mestissatges" i de les identitats que hem compartit i que m'han permès conèixer diferents formes de treballar i variats casos etnogràfics sobre els quals aplicar les meves reflexions. Ells són Verena Stolcke, Montserrat Ventura, Josep Lluís Mateo, Joan Muela, Alex Coello, Maite Ojeda i Mònica Martínez. Espero que en aquesta tesi trobin elements de reflexió per a les seves recerques particulars que els siguin tant útils com els seus treballs ho han estat per a mi.

Així mateix, aquesta tesi deu molt també a les diferents promocions d'estudiants que he tingut al llarg d'aquests anys de docència i amb els quals, directa o indirectament, he pogut discutir i reflexionar sobre la identitat, la nació i el nacionalisme. Des dels primers encontres amb els especialment polititzats alumnes de la Llicenciatura de Sociologia de la UAB, fins a les classes més assossegades d'Antropologia Política o d'Etnologia Regional (Península Ibèrica) de la Llicenciatura d'Antropologia. Tots plegats sumen una bona pila de gent. Però haig d'agrair especialment la predisposició i col·laboració dels alumnes de l'assignatura d'Etnologia Regional del curs 2006-07, amb els quals vaig poder presentar i discutir la majoria d'idees que formen part de les conclusions d'aquesta tesi. Alguns d'ells han mostrat un particular interès pel meu treball i per veure'n els resultats finals en forma de tesi, una actitud que ha estat enormement estimulant.

Durant aquests anys que he estat en el departament també he tingut el privilegi de conèixer i compartir el meu temps amb tres brillants antropòlogues, investigadores i docents, Teresa Tapada, Anna Piella i Adriana Kaplan, el treball de les quals admiro i respecto profundament. Per sobre de tot són unes grans persones que m'han brindat la seva amistat més sincera i que han esdevingut un important suport intel·lectual, moral i emocional en el procés d'elaboració d'aquesta tesi.

Aquesta tesi també deu molt a Teresa Iribarren, professora de l'àrea de Literatura Catalana de la UAB. Ella m'ha mostrat que no estava sola en aquest esforç de conciliar família, recerca i docència. La seva constància i capacitat de treball en condicions realment adverses han estat un exemple a seguir en els moments de defallença. A ella i a Judith Bassols, els deo la seva amistat incondicional des de la infantesa, malgrat que la tesi no ens ha deixat tant temps per passar juntes com hauríem volgut.

No puc deixar d'esmentar també a la Directora del Departament d'Antropologia de la UAB, Maria Valdés, i el personal de la Secretaria del Departament, per tota l'ajuda que eficaçment m'han proporcionat en tot allò que fa referència a les complexitats burocràtiques que envolten una tesi doctoral. Però sobretot a Mari Carmen Franco haig d'agrair-li que, des del primer dia que vaig aterrar al departament, sempre ha estat una

veu amiga que generosament m'ha regalat el seu temps i la seva ajuda, vetllant per a mi en qüestions que anaven molt més enllà de les seves obligacions administratives.

Finalment, però no pas menys importants, hi ha la meva estimada família. Per una banda, els meus pares i les meves germanes, que no sempre han acabat d'entendre què feia exactament i que patien per mi, però que sempre han estat al meu costat respectant i recolzant les decisions que he pres. A ells els dono les gràcies per ser com són, per haver-me ajudat a ser com sóc, i per estimar-me. Per altra banda hi ha la família que he format amb en Jordi. A ell li haig d'agrair el seu silenciós però incondicional suport material i emocional que m'ha permès superar els moments més durs d'aquest procés. Sense la seva ajuda, paciència i comprensió, jo no hauria pogut escriure aquesta tesi. Ni hauria tingut l'Arnau i la Marina, el millor que m'ha passat a la vida. Als meus fills els dec que m'hagin sabut mostrar que la vida canvia a cada segon, que el temps passa molt de pressa, i que hi ha un món meravellós per experimentar amb tots els sentits més enllà d'una tesi doctoral. Amb ells també he après la importància que té com es transmeten els valors ètics i d'identitat des de la més tendra infància. M'agradaria pensar que amb aquesta recerca també he crescut una mica més com a persona i, ara que conec una mica millor el nacionalisme, podré transmetre'ls millor uns valors de respecte i solidaritat que els permetin créixer com a individus i com a ciutadans lliures en aquest nostre món tan complex.

A tots plegats, doncs, els dono les gràcies i els ofereixo aquesta tesi, els errors o mancances de la qual només es poden atribuir a mi mateixa.

Terrassa, novembre de 2007

INTRODUCCIÓ:

“In anthropology, as elsewhere, progress will never result from destroying what has been previously achieved but rather from incorporating the past of our science into its present and future, enriching the one with the other and turning the whole process into a lasting reality.”
Claude Lévi-Strauss

Que el nacionalisme és un fenomen d'una ubiqüitat aclaparadora en el món actual, i que és un protagonista destacat en la majoria de conflictes geopolítics contemporanis, és innegable. Només cal fer una ràpida ullada als principals mitjans de comunicació per trobar notícies que hi fan referència. El més habitual és que aquests es facin ressò dels successos relacionats directament amb conflictes nacionalistes que s'han convertit en problemes gairebé endèmics en el panorama geopolític internacional per la seva durada i la seva difícil resolució. Però també es poden trobar referències a casos nous, a conflictes aparentment menors, o a qüestions no vinculades directament amb elements de violència però que, pel seu caràcter simbòlic o discursiu, també estan relacionats amb qüestions d'identitat nacional i amb el nacionalisme.

Aquesta situació és especialment evident en el nostre entorn polític més immediat, l'Estat espanyol, on la definició del model d'estat-nació i els seus límits és un problema polític de primer ordre des de fa temps i que encara avui no s'ha resolt. Un dilema polític que, a més, s'ha vist agreujat per la seva associació en alguns casos particulars amb l'exercici de la violència. Em refereixo, és clar, al terrorisme actiu per part d'ETA al País Basc, però també a les formes de violència física i simbòlica exercida des del poder. Això fa que a Espanya el tema del nacionalisme i les seves diferents formes tinguin un protagonisme constant en l'agenda política a curt, mitjà i llarg termini. En conseqüència, aquesta problemàtica de fons és viscuda de forma més o menys visceral en funció de la conjunció de forces polítiques que es doni en cada moment, tant a nivell local com internacional. Hem viscut èpoques en què semblava que l'anomenat “problema nacionalista” a Espanya perdia força i semblava que tendia cap a una possible resolució política i pacífica. Aquest és el cas del procés d'elaboració del nou estatut de Catalunya

que es va aprovar a través de consulta popular el 18 de juny de 2006. Però molt especialment durant la darrera treva d'ETA, que s'iniciava el 20 de març del mateix 2006 amb la declaració d'un "alto al foc permanent" unilateral per part de la banda terrorista, i que va propiciar l'inici de les primeres negociacions per a un possible procés de pau. Lamentablement, l'evolució posterior dels esdeveniments no ha continuat per aquesta via, i la situació política al país en relació al tema del nacionalisme s'ha tornat a complicar. L'escenari que es dibuixa després del trencament oficial de la treva per part d'ETA el juny d'aquest any 2007 (malgrat que ja hi havia hagut un atemptat a l'aeroport de Barajas el desembre anterior), ha desencadenat una sèrie de successos especialment preocupants¹.

No es tracta d'una situació excepcional o únicament limitada al context específic de l'Estat espanyol. En el món contemporani hi ha múltiples mostres que el nacionalisme segueix sent un problema de primer ordre, malgrat que algunes veus n'anunciaven la defunció amb l'entrada al món globalitzat. Sense anar més lluny, la dècada dels noranta va ser testimoni de la concessió de tres premis Nobel de la Pau a personatges distingits pels seus intents de resoldre conflictes nacionalistes de ressò mundial: el conflicte àrabo-iraquí (el 1994 rebien el premi Yàsser Arafat, Yitzak Rabin i Shimon Pérez), el de Timor Est (el 1996 es premiava el Bisbe Belo i José Ramos-Horta) i el de l'Ulster (en aquest cas es tractava de David Trimble i John Hume, que rebien el guardó el 1998). Els tres casos són de zones i característiques ben diferents i exemplifiquen tres vies d'evolució possible dels conflictes nacionalistes².

¹ Ho han estat especialment els que s'han viscut l'octubre de 2007: després de l'empresonament el 7 d'octubre de 17 membres de Batasuna per part de l'Audiència Nacional (entre ells el seu principal portaveu), dos dies més tard ETA va atemptar amb intenció de matar per primer cop després del trencament de la treva a través d'un cotxe bomba contra un escorta (militant del PP) d'un regidor socialista a Bilbao (un procediment que ETA no usava des de maig de 2003). Aquests fets van deixar en segon terme un altre succés especialment significatiu per a la resolució del conflicte basc: el reconeixement a les víctimes del terrorisme per primera vegada en la seva història en el Parlament Basc el 5 d'octubre. La situació es va tensar encara més pocs dies més tard, quan el lehendakari Ibarretxe proclamà que el 28 d'octubre de 2008 era la data escollida per efectuar un Referèndum d'autodeterminació d'Euskadi, anunci al qual el govern espanyol va respondre amb una negativa absoluta a qualsevol tipus de possibilitat de discussió política. Però cal dir que l'aprovació de la reforma de l'Estatut a Catalunya tampoc ha resolt la situació política en aquest territori. Aquest mateix octubre el vice-president de la Generalitat de Catalunya (i alhora president d'ERC) també ha proposat la convocatòria de celebració d'un Referèndum d'autodeterminació. En aquest cas s'ha escollit la simbòlica data del 2014, quan se celebrarien els tres-cents anys de la derrota de 1714, una data clau per al nacionalisme català.

² Pel que fa al cas palestí, malgrat els esforços dels tres premis Nobel per arribar a una solució (esforços que tingueren el seu punt més alt en els acords d'Oslo de 1993), després de l'assassinat de Rabin el 1995 i, sobretot, després de la Segona Intifada iniciada al setembre de 2000, la situació a la zona ha arribat als nivells més crítics dels darrers anys. Per la seva banda, el conflicte de Timor Est havia restat força desconegut pel

Aquests tres exemples només són una petita mostra dels múltiples casos de conflictes nacionalistes contemporanis que podríem citar. A la llista s'hi podria afegir la situació viscuda als anys noranta als Balcans i a l'Europa de l'Est en general (Iugoslàvia, Kòsovo, Txetxènia...) o la reactivació més recentment de velles alarmes nacionalistes a Europa Occidental (especialment aquests darrers mesos a Bèlgica³). I encara molts més. No és la finalitat oferir aquí un llistat exhaustiu de tots els casos de nacionalisme actius (ja sigui a través de mitjans violents o pacífics) a dia d'avui al planeta. La pretensió en citar aquests exemples és només il·lustrar com els conflictes nacionalistes (i, en alguns casos, els intents de resoldre'ls) han marcat de manera significativa el desenvolupament de l'agenda política mundial contemporània. I com la seva resolució no sempre ha anat pels camins que en alguns moments semblava que es prenién, fet que al seu torn mostra que el nacionalisme, com a succés concret, és d'una d'actualitat política extrema. En conseqüència, converteix totes les dades i dates citades en un instant precís en material ràpidament caducat o antiquat, sovint superat pels esdeveniments posteriors. Només el pas del temps revela quins successos del dia a dia polític acabaran essent significatius o no en el desenvolupament d'aquest tipus de processos. L'aproximació al nacionalisme aconsella, doncs, una bona dosi de prudència abans de fer diagnòstics en funció dels fets de més

gran públic fins a la concessió del premi, malgrat que algunes ONGs ja feia temps que denunciaven que la zona havia patit des de 1975 la repressió i el genocidi per part del govern indonesi. Després de les matances que es van produir entre 1995 i 1997, la zona va patir un altre fort període de tensió amb la celebració del referèndum d'autodeterminació per a Timor Est del 1999, que va ser aprovat per la majoria de la població. La zona va quedar sota la tutela de les Nacions Unides fins que el maig de 2002 es va proclamar la seva independència amb el nom de República Democràtica de Timor Leste. D'aquesta manera es pot afirmar que Timor és la primera nació que assoleix la independència en el tercer mil·lenni. Resta per veure si l'obtenció de la independència implicarà una millora de la situació política i social de la població del territori, o bé s'iniciarà un nou tipus de conflicte dins i fora de les seves flamants fronteres. Finalment hi ha el cas de l'Ulster. Els dos polítics premiats representaven les dues parts d'un conflicte històric a Irlanda i que havien aconseguit l'abril de 1998 un tractat de pau multipartidista; l'anomenat Acord de Divendres Sant. Malgrat que en un principi les coses no van anar com hom esperava (no es va assolir el desarmament de l'IRA ni l'obtenció de la semi-autonomia acordats per tirar endavant el procés de pau) i que quatre mesos més tard de la firma de l'acord el RIRA (o Real IRA) va provocar a Omagh l'atemptat més mortífer de la seva història, el cert és que des de llavors la situació ha anat millorant a la zona, amb la finalització de la lluita armada. I just el darrer 8 de maig de 2007, Irlanda del Nord ha recuperat la seva autonomia i s'ha constituït un nou govern que integra les dues sensibilitats oposades en la zona: el primer ministre és Ian Paisley, cap del Partit Unionista Democràtic, mentre que la vicepresidència l'ocupa el número dos del Sinn Féin, Martin McGuinness. La situació encara no està del tot resolta, però sembla que ha entrat en una via de solució pacífica que esperem que sigui definitiva.

³ Bèlgica viu una complicada situació política després que el guanyador de les eleccions del 27 d'agost de 2007, un cristianodemòcrata flamenc anomenat Yves Leterme, no hagi aconseguit de moment formar govern amb cap partit való. Aquest entrebanc es produeix després que la societat belga es veiés trasbalsada el desembre de 2006 per un informatiu de ficció que va emetre, com si fos real, la televisió francòfona i on s'escenificava una suposada declaració d'independència del Parlament de Flandes respecte de l'Estat belga, amb totes les seves suposades conseqüències.

rabiosa actualitat, ja que cal una certa distància temporal per entreveure cap on s'orienten els processos nacionalistes (els quals no solen fer-ho d'una forma única i definitiva).

Amb aquests exemples també es pot veure un altre dels trets característics del nacionalisme: el seu caràcter fluctuant, l'extrema variabilitat en la intensitat amb què es fa visible públicament. Un element que s'accentua gràcies al funcionament dels mitjans de comunicació actuals. Com una espècie de Guadiana, el nacionalisme apareix i desapareix de la primera plana informativa en funció dels esdeveniments concrets que succeeixen. Però per bé que deixi de ser notícia, el nacionalisme com a fenomen i com a realitat no desapareix; es manté de forma més o menys latent fins que algun canvi en el context n'origini la seva reactivació i (re)aparició en els mitjans. Com deia Geertz (2000[2002]:226): *“Llegan como tormentas y se evaporan por mera extinción o debido a un imprevisto cambio en el tiempo o, por el contrario, y esto ocurre con frecuencia, persisten como irritaciones crónicas, ardiendo sin llama, semiescondidas y simplemente viven (o mueren), sin ser del todo comprendidas o resueltas.”* Si en alguns moments sembla que el nacionalisme perd força i que pot arribar a desaparèixer, ben aviat esclata algun conflicte en algun punt del planeta que no es preveia per desmentir-ho.

Aparentment la importància històrica del nacionalisme i el seu caràcter omnipresent en l'agenda geopolítica l'haurien hagut de convertir en un objectiu de recerca prioritari en les ciències socials. Però si es fa un balanç general sobre els estudis dedicats al nacionalisme es constata que aquest ha estat (en general, tenint en compte el temps que fa que el fenomen existeix), un tema força ignorat en les ciències socials fins a temps molt recents. Per diferents raons que veurem en el seu moment, els pensadors del segle XIX – fossin liberals o marxistes - van ignorar un fenomen que consideraven que acabaria extingint-se (Llobera 1999; Smith 1971 i 2000; Guibernau 1997). Caldrà esperar als anys cinquanta i, sobretot, als seixanta del segle XX perquè es comencin a fer les primeres aproximacions serioses i en profunditat al tema (Snyder 1954 i 1968; Kohn 1955 i 1967a; Hayes 1960; Kedourie 1960; Deutsch 1953; Deutsch & Foltz 1963; Gellner 1963 i Seton-Watson 1965). Ara bé, serà en el decurs dels anys vuitanta i molt especialment els noranta (arran dels successos viscuts a l'Europa de l'Est amb la caiguda del comunisme), quan realment augmentarà significativament la quantitat i la qualitat de la producció teòrica al

voltant del nacionalisme (Breuilly 1982; Gellner 1983; Anderson 1983; Hroch 1985; Armstrong 1982; Smith 1986; Hobsbawm 1990; Llobera 1994c; Balakrishnan 1996; Brubaker 1996; Connor 1998). Tot i aquest increment d'obres d'anàlisi sobre el tema, a dia d'avui encara no s'ha aconseguit consensuar una proposta explicativa del fenomen prou completa que inclogui les diferents sensibilitats interpretatives dels diferents estudiosos del tema. Pel contrari, aquestes han tendit a polaritzar-se entorn a diferents paradigmes explicatius força oposats entre ells.

Malgrat tot, actualment es pot afirmar que es disposa d'un corpus teòric i empíric sobre el tema més que considerable, fet que ha permès l'aparició de diferents treballs de compilació que agrupen i analitzen les diferents propostes teòriques que fins avui s'han proposat per explicar el nacionalisme (v. Smith 1971 i 2000; Jaffrelot 1993; Delannoi & Taguieff 1993; Calhoun 1998; Llobera 1999 i Özkirimli 2000). En aquests reculls es destaca sobretot el paper que la història, la sociologia i la ciència política han tingut en la producció de coneixement sobre el fenomen nacionalista. Però amb prou feines si es menciona a algun antropòleg entre el llistat d'autors referits. Com si l'antropologia no hagués tingut cap mena d'implicació en l'estudi d'aquest subjecte o la seva participació hagués estat menor.

L'objectiu principal d'aquesta tesi és, precisament, complementar i qüestionar aquest fons teòric disponible al voltant del nacionalisme mostrant quina ha estat la participació de l'antropologia sociocultural en el seu estudi, i revelant quines han estat les seves principals aportacions teòriques en aquest camp. Es pretén fer un repàs crític de les propostes que s'han fet des de l'antropologia sobre el nacionalisme o sobre qüestions que poden ajudar a la seva anàlisi, analitzar l'abast de les teories i propostes que s'han elaborat, i valorar quina ha estat la seva contribució en l'estudi general del nacionalisme. L'anàlisi mostrarà com la participació de l'antropologia en el debat sobre el nacionalisme no s'aparta gaire, ni a nivell cronològic, ni pel què fa a la qualitat de les aportacions teòriques, al que han fet la resta de ciències socials implicades en l'estudi d'aquest fenomen. I revelarà també quin és el paper científic que l'antropologia pot tenir en la comprensió del fenomen nacionalista a través de l'estudi dels grups ètnics i les cultures. En gran mesura, doncs, la tesi tracta de mostrar el valor d'una part del treball antropològic habitualment

força desconegut, fins i tot dins de la pròpia disciplina. Però també de reivindicar que encara cal i es pot fer molta feina en aquest àmbit de treball, ja que es tracta d'un espai en el qual l'antropologia està especialment ben preparada i situada per obtenir excel·lents resultats.

Alhora, en fer aquest exercici d'anàlisi de l'aportació de la disciplina a l'estudi del nacionalisme, la tesi treu a la llum un segon nivell de relació menys directa entre els dos elements: el rol polític que, directa o indirectament, ha jugat l'antropologia en la construcció, desenvolupament i legitimació del discurs nacionalista. A través de la investigació s'anirà revelant una estreta correlació que s'ha anat establint al llarg de la història entre el discurs científic i el discurs polític; principalment a través dels conceptes d'identitat de grup, cultura i diversitat cultural. Més enllà de la participació directa dels antropòlegs en l'anàlisi del fenomen, doncs, apareix una relació estreta entre la disciplina i el nacionalisme que, al seu torn reflecteix l'estreta correlació que existeix entre context històric i construcció del coneixement. L'antropologia, en tant que disciplina orientada amb l'objectiu principal d'explicar la diversitat cultural dins de la unitat humana, ha produït i segueix produint un discurs sobre l'alteritat i els límits dels grups humans que funciona en paral·lel als arguments polítics nacionalistes i els proporciona conceptes i esquemes interpretatius legitimadors. Alhora el nacionalisme, com a doctrina política occidental implícita en la cosmovisió de la majoria d'antropòlegs, interfereix de manera directa o indirecta en l'observació i anàlisi que aquests fan de la/es societat/s que estudien, els seus continguts i els seus límits (Clua 2000).

Avui sabem que, més enllà que un investigador tingui una posició política o normativa explícita, el treball científic *per se*, es vulgui o no, té unes repercussions socials i un possible ús polític. Especialment en el món contemporani, on el recurs a la veritat científica ha esdevingut un referent on validar les conviccions polítiques. Dins de l'antropologia aquesta realitat l'hem anat descobrint i reconeixent mica en mica. En un moment donat de la seva història, l'antropologia va assumir la crítica que se li féu al paper i a la responsabilitat que havia tingut com a disciplina durant el colonialisme. Després va fer el mateix pel que fa al discurs racista i neo-racista, amb el concepte de raça primer i amb el de diversitat cultural després. Potser ha arribat l'hora que també es plantegi el paper

i la responsabilitat que ha tingut en la construcció del discurs nacionalista, en proporcionar elements de definició i identificació dels grups com a unitats culturals aïllades, estàtiques i homogènies, que encaixen a la perfecció amb el concepte de nació. Descobrir la relació que hi ha hagut entre el discurs nacionalista i l'antropologia, no tan sols permetrà conèixer una mica millor el passat de la nostra disciplina, sinó que també ajudarà a plantejar els compromisos i les responsabilitats ètiques del nostre treball en el futur.

Per assolir tots aquests objectius la tesi s'ha plantejat com un treball teòric d'anàlisi de les diferents propostes explicatives que s'han fet en l'estudi del nacionalisme. En aquest sentit la metodologia seguida ha estat la lectura i anàlisi en profunditat de les obres dels principals autors que n'han elaborat un discurs teòric i que són considerats un referent dins els estudis del nacionalisme. Això implica que s'han deixat al marge de l'anàlisi les obres de tipus descriptiu o de cas històric, les quals són fonamentals per proporcionar una base empírica per a la construcció de la teoria però en sí mateixes no ofereixen aquesta anàlisi de tipus teòric més ampli o generalista que volem abordar aquí. Per altra banda, donat el predomini actual de l'acadèmia anglosaxona en el mercat editorial internacional, la majoria d'autors que es consideren habitualment com a referents reconeguts mundialment solen provenir d'aquest àmbit hegemònic de producció de coneixement, deixant fora les produccions procedents de tradicions "perifèriques" o escrites en llengües amb menys àmbit d'expansió, independentment de la qualitat que aquestes obres puguin tenir.

És important tenir en compte aquesta situació per poder entendre com és que han quedat al marge dels circuits de coneixement i distribució científica obres d'anàlisi del nacionalisme realment molt interessants, tot i procedir de països amb una tradició antropològica prou "forta", com pot ser el cas de França o Alemanya. Aquest fet és especialment greu i lamentable en el cas de l'antropologia espanyola, la qual sempre ha ocupat una posició "perifèrica" o secundària dins de l'antropologia general. I que, en el cas que ens ocupa, ha fet aportacions realment importants en l'estudi del nacionalisme a través de l'obra de destacats antropòlegs com, per citar-ne només alguns, Joan Francesc Mira (1984), Joan Prat (1980, 1999), Teresa del Valle (1988, 1999), Jesús Azcona (1984), Joseba Zulaika (1990), Juanjo Pujadas i Dolors Comas (1981, 1982), Andrés Barrera (1985), Baltasar Ballester (1997), Isidoro Moreno (1985, 1993) o José A. Fernández de

Rota (1994, 2005). Lamentablement aquests treballs, dedicats principalment a l'anàlisi antropològica de nacionalismes que s'han donat i es donen en territori espanyol, no han tingut el ressò científic que mereixen més enllà de les nostres fronteres. Precisament per aquesta "invisibilitat" internacional, així com també perquè en general la seva obra té un caràcter empírico-local que escapa als objectius de tipus teòrico-global que guien aquesta tesi, aquestes produccions específiques de l'antropologia espanyola no han pogut ser incorporades en l'anàlisi. Espero poder-ho fer en treballs futurs dedicats a l'anàlisi del cas espanyol, tal i com la qualitat i importància d'aquestes aportacions es mereix.

Metodològicament la recerca s'ha efectuat a partir de la lectura de primera mà de les obres i els autors als quals es menciona. Quan això no ha estat possible s'indica la referència dels materials utilitzats com a font secundària. Així mateix, com que sóc de les pensen que, per molt bé que es faci, al final és compleix aquella màxima segons la qual "*traductore, traditore*", sempre que ha estat possible s'ha intentat llegir directament a l'autor en la seva llengua de publicació original i citar-lo directament també sense traduir (a no ser que es disposés d'una traducció oficial disponible d'on extreure la citació). Sóc conscient que això pot implicar algunes molèsties al lector/a, ja que al final n'ha sortit una tesi amb presència de quatre llengües diferents: el català com a llengua principal i el castellà, anglès i francès en les cites. Però crec que aquestes molèsties seran mínimes i disculpables, ja que el què es perd d'agilitat en la lectura es guanya en rigor.

Per altra banda, en tractar-se d'un treball teòric d'anàlisi de les teories del nacionalisme, en aquesta tesi no es trobaran esmentats o utilitzats gaires exemples de nacionalismes concrets. Sóc molt conscient que una de les característiques principals del nacionalisme és que es tracta d'un fenomen que s'expressa històricament i geogràficament sota formes molt diferents, i que aquesta diversitat fenomenològica és un dels principals elements a tenir en compte en la seva anàlisi. Però com que el que es pretén aquí és fer una història crítica de les teories del nacionalisme, s'ha aplicat una mirada macro al tema que permeti construir un marc teòric d'anàlisi del nacionalisme en general, sense entrar en la descripció de les seves expressions històriques específiques. Així mateix, malgrat que l'observació i estudi del nacionalisme català que he efectuat paral·lelament durant aquests anys ha pogut incidir indirectament en la valoració crítica dels models teòrics analitzats,

aquesta tesi no es basa en cap treball de camp etnogràfic específic ni utilitza l'exemple del cas català per posar a prova les propostes en joc, tot i que en determinats moments s'hi pugui fer alguna referència.

No obstant això, la presència de l'element històric és una constant en aquesta tesi. L'anàlisi de les teories del nacionalisme s'ha plantejat des d'una mirada crítica i externalista de la història de les idees, que considera que el desenvolupament de l'avenç científic està indistriablement lligat al context històric i sociopolític en el qual aquest es produeix. Comparteixo plenament l'afirmació de Morrow & Brown (1994:238) quan diuen: *"To be sure, the positivist dream of purely ahistorical, decontextualized, formal and invariant social theory fails to understand the essential historical character of social inquire."* És per això que la tesi s'ha escrit tenint en compte sempre, com un fil conductor, els processos històrics i els contextos socials i polítics que es viuen en cada moment i que permeten situar i entendre millor els esdeveniments que s'estan relatant. Sense treure els mèrits exclusivament teòrics que un autor o una teoria pot tenir, ni tampoc pretendre establir una relació de causa-efecte entre context i ciència, penso que l'evolució d'una disciplina no es pot entendre en tota la seva complexitat sense situar-la en el seu marc històric. Es tracta de *"demostrar que existe una conexión clara, aunque no sea simple ni mecánica, entre ciencia y sociedad."* (Llobera 1980:40-41). L'estudi del nacionalisme ofereix un camp privilegiat en el qual observar aquesta connexió.

Aquesta perspectiva històrica i crítica implica també tenir present el compromís polític i la responsabilitat social que la ciència en general, i l'antropologia en particular, tenen amb el món del qual formen part. Observar el desenvolupament teòric de l'antropologia a través de l'estudi d'un tema permet conèixer una mica millor no només el tema específic del qual s'està parlant, sinó també aprendre moltes coses de la pròpia disciplina. Situar el context històric i sociopolític possibilita explicar i entendre el moment d'aparició d'una ciència, la manera com es formulen les seves primeres expressions, la forma de concebre el seu objecte d'estudi, els canvis històrics en la forma de determinar en cada moment què es considera "problema" a estudiar i la perspectiva que s'aplica en l'anàlisi. En definitiva, permet descobrir darrera dels interessos teòrics i dels canvis de paradigmes tot el conjunt d'orientacions polítiques, ideològiques i/o extrateòriques que

conformen el desenvolupament d'una disciplina en cada moment donat. Fa possible reconèixer millor els vicis i les virtuts de la disciplina i, per tant, els seus límits i responsabilitats. I aquest és un tema que apareix amb una intensitat especial quan s'analitza la relació que hi ha hagut i que encara hi ha entre la disciplina antropològica i el discurs nacionalista.

Tenint en compte totes aquestes qüestions, la tesi s'ha plantejat intentant resoldre les principals qüestions que envolten la relació estudiada: qui ha treballat el tema del nacionalisme, quan, on i com ho han fet, què n'ha dit i per què. El resultat final és un treball que s'estructura en dues parts diferenciades.

La primera part pretén oferir un repàs general a l'evolució dels estudis del nacionalisme dins de les ciències socials, exceptuant l'antropologia, que serà objecte d'anàlisi detallada justament en la segona part. En aquesta primera part, doncs, s'ofereix un estat de la qüestió i un resum dels principals paradigmes teòrics que s'han construït per explicar el nacionalisme. L'objectiu no és fer una anàlisi en profunditat d'autors i propostes teòriques, tasca que en gran mesura ja vaig afrontar en un anterior treball de recerca (Clua 1998) i sobre la qual ja hi ha textos de referència als quals es pot dirigir el lector/a interessat en el tema⁴. Sinó que es vol oferir un esquema general de quines han estat les principals tendències i propostes explicatives del nacionalisme dins de les ciències socials per tal d'establir el marc històric i teòric que posteriorment permetrà situar l'aportació específica de l'antropologia en aquest debat. I valorar en la seva justa mesura la importància d'aquesta aportació en relació al conjunt total de la producció escrita sobre el tema. És per això que es posarà un èmfasi especial en establir el context històric on es desenvolupa aquesta producció (o més aviat hauríem de dir, per a un llarg període de temps, absència de producció), element que permetrà entendre millor la manera com ha avançat el coneixement sobre el nacionalisme en les ciències socials en general, i en l'antropologia en particular.

⁴ Pel que fa a l'obra de 1998, a ella remeto al lector per trobar fonamentades amb més profunditat algunes de les afirmacions que es faran en aquesta primera part de la tesi. Pel que fa als reculls de teories del nacionalisme disponibles en l'actualitat, v. Smith (1971 i 2000), Jaffrelot (1993), Calhoun (1993 i 1998), Llobera (1999) i Özkirimli (2000).

Per altra banda, en aplicar una mirada específicament antropològica a les teories socials del nacionalisme, aquest resum proporciona una perspectiva original que no es troba en els reculls que fins ara s'han publicat sobre el tema. I que pot enriquir la crítica teòrica en mostrar les limitacions que algunes d'aquestes propostes mostren en ser analitzades des de l'antropologia, una disciplina l'aportació de la qual no ha estat prou tinguda en compte fins ara dins de les obres d'anàlisi de les teories del nacionalisme.

Aquesta primera part està dividida en quatre capítols. El primer de tots està dedicat precisament a explicitar les decisions epistemològiques i metodològiques que s'han pres a l'hora d'estructurar el treball i que estan relacionades amb els problemes específics que planteja l'anàlisi d'un fenomen tant complex com és el del nacionalisme. El segueixen dos capítols que repassen la història de les teories socials del nacionalisme des dels precedents fins a l'actualitat. He decidit separar en dues etapes diferenciades aquest repàs, a cadascuna de les quals dedico un capítol propi. La data que marca la transició entre una etapa i l'altra està situada als anys seixanta. Com explicaré amb més detall en el capítol metodològic primer, considero que és a partir d'aquests anys que s'inicia veritablement l'estudi modern del nacionalisme com a fenomen. És en el decenni dels anys seixanta quan es produeix un canvi en la percepció del fenomen, especialment per part de la sociologia i l'antropologia, que fins llavors n'havien restat bastant al marge. Però lògicament l'anàlisi no pot començar a partir d'aquesta data, com si tot el temps anterior no existís, com si la producció teòrica hagués nascut del no res, de cop, als anys seixanta. El passat – tant del nacionalisme com de les diferents ciències socials implicades en el seu estudi -, es reflecteix, com una ombra més o menys allargada, en la producció teòrica contemporània. I de fet, l'etapa dels precedents anteriors als anys seixanta és un període al qual, poc o molt, gairebé totes les síntesis històriques acaben fent referència⁵. El principal dilema que se'm plantejà aquí fou determinar fins a quin punt aquests "precedents" eren o no també "precursors" a tenir en compte. Després de sospesar tots els pros i contres, doncs, vaig decidir dedicar el segon capítol a aquests autors que es situen cronològicament en els anys anteriors a la dècada dels seixanta.

⁵ A excepció de Llobera (1999), si bé l'autor ha treballat aquesta etapa "prèvia" als anys seixanta en altres treballs. V. Llobera (1994a; 1994b i 2003)

El segueix el capítol tercer, que recull els principals paradigmes explicatius del nacionalisme que s'han establert des dels anys seixanta fins a l'actualitat, i en els quals es poden situar (seguint les lògiques precaucions que tota tipologia exigeix) els principals teòrics contemporanis. El capítol explica les diferències de perspectiva entre perennialistes, primordialistes (culturals i biològics), modernistes, etnosimbolistes i postmoderns. Per què he estructurat la síntesi teòrica a través de paradigmes i no seguint el criteri històric o disciplinari (com vaig fer, en canvi, l'any 1998) també està explicat en el capítol metodològic primer. Finalment tanca aquesta primera part un capítol de conclusions on, entre altres coses, apareix amb claredat la necessitat d'una aproximació antropològica per a una millor comprensió del nacionalisme.

A l'aportació de l'antropologia està dedicada precisament la segona part de la tesi, que aporta el gruix més important i original de la recerca. En ella s'analitza quina ha estat la participació de l'antropologia en l'estudi del nacionalisme, quan s'ha donat, i sota quines formes. Aquest segon bloc ofereix un esquema diferent al primer, i està estructurat en cinc capítols. Comença amb un capítol introductori sobre les característiques específiques de la disciplina i la seva evolució històrica. Es tracta d'un breu repàs que permet entendre millor quina ha estat la relació que l'antropologia ha establert amb el nacionalisme com a tema d'estudi però també com a fenomen social. En aquest sentit, el capítol ofereix una atenció especial a l'evolució de l'antropologia política, que és l'especialitat dins de la disciplina on s'hauria d'inscriure l'estudi del nacionalisme. El bloc continua amb un segon capítol dedicat als autors anteriors als anys seixanta, mantenint en aquesta data la frontera que, com he dit abans, considero que distingeix entre els precedents i les propostes específiques posteriors. En aquest capítol es fa referència a un dels punts més conflictius de la relació entre l'antropologia i el nacionalisme, el paper dels folkloristes. Al seu torn, s'explora també la relació que han tingut amb el nacionalisme autors tant importants per a l'antropologia com Mauss o Malinowski.

Posteriorment s'ofereix un panorama detingut de les propostes posteriors als anys seixanta. L'extensió i profunditat amb què s'han treballat les principals figures teòriques i les seves obres ha fet convenient separar aquesta part en tres capítols diferenciats. S'ha optat per dedicar els capítols tercer i quart respectivament a cadascuna de les dues

principals figures que, dins de l'antropologia i des de diferents posicions, han fet una aportació més important a la teoria del nacionalisme: Clifford Geertz i Ernest Gellner. Tanca aquesta part el capítol cinquè, dedicat a les aportacions que s'han fet en l'estudi antropològic del nacionalisme des que Gellner va fer la seva proposta fins a l'actualitat. Es tracta d'un període de temps molt dilatat i que inclou en el seu marc temporal els desenvolupaments teòrics al voltant de l'ètnicitat que després han resultat tan importants per a l'evolució de les teories del nacionalisme. És per això que es dedica la primera part del capítol a fer un repàs a aquestes teories de l'ètnicitat i els grups ètnics, per continuar després oferint una mirada general a l'evolució de l'estudi del nacionalisme dins de l'antropologia des dels anys noranta fins avui, recollint amb cert detall alguns dels noms més destacats d'aquest període.

La tesi acaba oferint unes conclusions que volen anar més enllà d'oferir un balanç final de tot el que s'ha plantejat al llarg de les seves pàgines. Les conclusions pretenen recollir l'estat actual de l'estudi del nacionalisme en les ciències socials i determinar no sols el paper que hi juga l'antropologia social, sinó també proposar el rol que aquesta ha de tenir en el futur, tenint en compte les qüestions més problemàtiques que han anat sortint al llarg de la recerca al voltant de la relació de la disciplina amb el nacionalisme. A les conclusions també s'ofereix una proposta de marc teòric d'anàlisi del nacionalisme des d'una perspectiva interdisciplinària que intenta incloure les principals aportacions i propostes que s'han fet sobre el tema i que permeten comprendre millor el nacionalisme com a fenomen. Al cap i a la fi, doncs, la tesi conclou oferint allò que era el primer objectiu que perseguia quan es va iniciar la recerca: construir un model teòric d'aproximació al nacionalisme que pugui ser aplicable en futures recerques específiques sobre el tema.

Tanca el treball la bibliografia utilitzada en la recerca i un annex on s'ofereix una breu comparativa de la vida i obra de Geertz i Gellner. Aquest material és el resultat d'una possible via de recerca que se'm va plantejar quan vaig escriure un article sobre Geertz arran de la seva mort l'octubre de 2006 (v. Clua 2006). Però com que la comparació es

desviava bastant dels objectius específics de la tesi, he optat per introduir-ho en forma d'annex⁶.

He deixat molt conscientment per al final d'aquesta introducció plantejar un dels problemes més importants que implica l'estudi del nacionalisme: la seva profunda càrrega ideològica. Pel seu caràcter polític i polèmic, especialment en el marc geopolític en el qual ens movem nosaltres (Catalunya i Espanya), qualsevol intent d'aproximació al nacionalisme es troba immediatament vinculat a possibles usos i interpretacions polítiques des de totes les posicions de l'espectre polític. Aquest és un pes extra-teòric amb el qual han de carregar (i a vegades bregar) tots aquells que vulguin aproximar-se al tema. Una càrrega que en alguns moments pot fer especialment cansada la tasca científica que es pretén. Especialment quan els elements ideològics interfereixen en la valoració de les propostes teòriques. Com justificaré detalladament en el proper capítol metodològic, en aquesta tesi s'ha optat per articular un discurs basat en una metodologia científica i, paral·lelament, aplicar una mirada el màxim d'asèptica des del punt de vista de les conviccions polítiques; això és, sense introduir judicis de valor al voltant del caràcter ètic o polític del nacionalisme com a ideologia i com a pràctica. Més enllà de les posicions polítiques de cadascú, l'objectiu d'aquesta tesi és aportar elements d'anàlisi que permetin conèixer i entendre millor un fenomen que, agradi o no, forma part del nostre món contemporani. I no sembla que hagi de desaparèixer ni a curt ni a llarg termini. Espero haver-ho aconseguit.

⁶ Malgrat que arran de la desaparició de Geertz vaig tenir l'ocasió de publicar part de la recerca sobre la vida i obra de l'autor en forma d'articles (v. Clua 2006 i 2007), tant el capítol dedicat a Geertz com la resta de la tesi és material inèdit. Així mateix, una part de l'anàlisi dedicada a les teories de l'etnicitat que apareix al capítol cinquè va ser discutida a través d'un document de treball intern dins del grup de recerca AHCISP (Clua 2005, n.p.). Agraïxo als membres del grup de recerca els comentaris i aportacions que hi van fer.

PRIMERA PART

L'ESTUDI DEL NACIONALISME EN LES
CIÈNCIES SOCIALS

“Today there appears to be an array of people writing on nationalism; unfortunately, they do it mostly from a normative or moralistic perspective.

Nationalism is and will continue to be for the time being a theoretical challenge; whether the present generation of social scientists can do better than the previous ones is still to be seen.”

Josep Ramon Llobera

CAPÍTOL 1**L'ESTUDI DE LES TEORIES DEL NACIONALISME: QÜESTIONS DE MÈTODE**

“Pero las explicaciones, al igual que las definiciones, sólo pueden ser precisas y rigurosas en la medida en que lo sean los fenómenos que estamos considerando. El enorme número de permutaciones de los factores explicativos, la gran variedad de casos históricos, sobre todo la elusiva complejidad de los rasgos que definen los conceptos de nación y nacionalismo, hacen que a la hora de explicar los fenómenos étnicos y nacionalistas, la certeza sea algo poco plausible cuando no inalcanzable.”

Anthony D. Smith

Qualsevol repàs de teories s'enfronta a una sèrie de decisions metodològiques sobre els criteris seguits a l'hora d'estructurar la síntesi crítica. Aquest treball no n'és una excepció i per això dedico aquest primer capítol a exposar quins han estat els problemes metodològics amb els que m'he trobat en el moment de fer la recerca i quines han estat les solucions escollides per resoldre'ls. Algunes de les reflexions que ara presento ja se'm van plantejar en el moment d'escriure la tesina al 1998, però la solució que hi vaig donar llavors difereix una mica de la resposta que hi he donat ara (v. Clua 1998). En aquells moments, possiblement influïda per la perspectiva de Smith (que llavors era un dels meus principals referents), vaig confondre els problemes d'analitzar el nacionalisme com a fenomen amb els problemes d'analitzar les teories que sobre ell n'havien resultat. Així mateix vaig atribuir a la complexitat essencial del nacionalisme com a fenomen la majoria de dificultats que plantejava la seva anàlisi. D'aquesta manera acceptava com a vàlida la idea de Smith (1971) que s'expressa en la cita que inicia aquest capítol, segons la qual la variabilitat i complexitat del fenomen justificava la dificultat d'arribar a una proposta teòrica vàlida per a l'anàlisi del nacionalisme. Avui la meua perspectiva ha variat una mica respecte al què pensava fa nou anys.

Per una banda penso que els problemes en l'anàlisi del nacionalisme no poden seguir sent atribuïts *només* a la complexitat del propi fenomen estudiat. És cert que el

nacionalisme és un fenomen complex d'analitzar i que mostra diferents aspectes tradicionalment encarats des de diferents disciplines socials. Però siguem honestos: segurament no és més complex que d'altres fenòmens socials. La realitat és per definició complexa, presenta múltiples cares que poden ser analitzades des de diferents punts de vista i on habitualment coincideixen i es superposen diferents especialitats o ciències a l'hora d'analitzar-la. De fet els antropòlegs estem acostumats a trobar això en gairebé tots els àmbits de la vida social que analitzem. En aquest sentit, per què ha de ser més difícil analitzar el nacionalisme que, per dir alguna cosa, el parentiu o la religió? Tampoc és fàcil delimitar el parentiu com a objecte d'estudi, donada la variabilitat transcultural que aquest àmbit d'anàlisi presenta. O delimitar l'àmbit d'estudi antropològic d'un fenomen com la religió que, com molts d'altres, es connecta amb elements estudiats des de l'economia, la política o la psicologia. Però en canvi, dins d'aquests temes d'estudi l'antropologia ha aconseguit avançar en el coneixement i ha arribat a establir un corpus teòric realment important (del qual formen part els propis debats teòrics, epistemològics i metodològics que aquests temes segueixen generant dins seu). Per què no podem esperar arribar algun dia a tenir una aportació similar per al tema que ens ocupa? En aquest sentit la pregunta que es planteja aquí és si el problema de la manca d'una bona aproximació teòrica al nacionalisme es deu al fenomen en sí, o bé a la forma com s'ha enfocat el seu estudi. És a dir, que potser caldria una aproximació més rigorosa i de qualitat de la que habitualment s'ha realitzat, enlloc de justificar els mals resultats teòrics obtinguts apel·lant a la reconeguda complexitat del fenomen estudiat.

Per altra banda, també caldria distingir entre el tipus de problemes específics que planteja l'estudi del nacionalisme del què serien problemes metodològics que es troben en general quan s'intenta fer una història d'una ciència social. Habitualment uns i altres apareixen barrejats i interrelacionats, però aquí intentaré separar-los conceptualment. A vegades hem caigut en l'error d'adscriure exclusivament a l'anàlisi del nacionalisme problemes metodològics que en realitat es troben en totes les ciències (i no només en les socials, portadores elles mateixes de la seva pròpia especificitat metodològica). És veritat que a vegades algunes d'aquestes dificultats apareixen en l'estudi del nacionalisme amb una magnitud que fa pensar que en perjudiquen l'anàlisi d'una manera especial. Especialment tot el què fa referència a la profunda càrrega política o normativa que

l'aproximació al nacionalisme acostuma a portar implícita. Però si tenim en compte que alguns dels problemes metodològics i normatius que planteja l'anàlisi del nacionalisme no són exclusius del fenomen en sí, potser hi podrem aplicar els remeis metodològics que s'estan usant a la resta de recerques científiques amb prou èxit.

En aquest capítol, doncs, vull exposar quines han estat les dificultats que han acompanyat l'elaboració d'aquest treball i quines han estat les estratègies escollides per superar-les. En plantejar-lo com un intent de posar ordre en l'espèc bosc de propostes explicatives del nacionalisme, la recerca ha comportat l'obligació d'escometre dues tasques principals: a) per una banda seleccionar els límits del període cronològic que seria estudiat i, dins d'aquest marc temporal delimitat, seleccionar els noms i obres a tenir en compte; b) per l'altra hi ha la tasca específica d'analitzar i comparar les propostes que aquests autors fan sobre el nacionalisme per determinar el seu abast teòric. Començaré per explicar com he encarat la primera tasca, la selecció dels paràmetres de la recerca. Deixo per després la qüestió dels problemes que planteja la contrastació de teories.

1.1. La delimitació del període estudiat: el dilema dels precursors

Habitualment el primer element que cal especificar quan es presenta un estat de la qüestió són els criteris que s'han seguit per delimitar el marc temporal que ha estat objecte d'anàlisi. El principal dilema que es planteja quan hom vol establir els límits cronològics de l'estudi d'un tema és determinar quan es pot considerar que comença realment l'anàlisi científica de l'objecte, on és l'origen, donat que sempre apareixen aquells autors considerats referents o *precursors* que desdibuixen la – en aparença - clara línia de separació entre un abans pre-teòric i un després definitivament teòric. Aquesta dificultat és especialment greu en les ciències socials, on sovint ni tan sols està clara la data en que es considera que comença la disciplina dins la qual es treballa i on la recerca de “precursors” pot esdevenir un problema endèmic que reflecteix la nostra debilitat epistemològica com a ciència⁷.

⁷ Llobera va fer una interessant crítica a aquest problema, que va denominar “precursitis”, pel cas de les ciències socials a l'obra *Hacia una historia de las ciencias sociales* (Llobera 1980). Paradoxalment, tot i la crítica que Llobera feia a la “precursitis” en aquest llibre, després ha estat un dels autors que més ha destacat en la recerca d'aproximacions al tema del nacionalisme per part de “precursors” com Durkheim, Mauss o Van Gennep. V. Llobera 1994a, 1994b i 2003.

En aquest treball he optat per seguir com a criteri de delimitació de la producció teòrica considerar com a tal només aquella que aquesta presenti la conjunció simultània de dos trets:

1. Per una banda que l'autor mostri la voluntat de fer una aproximació científica (és a dir que no pretengui fer un assaig polític o, directament, un al·legat a favor o en contra del nacionalisme), independentment de si assoleix o no realment els seus propòsits.
2. Per l'altra, que el seu objecte d'estudi sigui el nacionalisme com a fenomen *per se*, no altres elements relacionats amb la qüestió nacional o altres temes on el nacionalisme hi aparegui de forma secundària o tangencial.

Tenint en compte, doncs, la conjunció d'aquests dos trets, considero que el veritable estudi del nacionalisme és un fenomen recent i força tardà si ho comparem amb el temps que fa que el nacionalisme està present en el món. Com mostraré després, no és fins a la dècada dels seixanta del segle XX que no comença a haver-hi un interès genuí i amb pretensions de rigor científic pel fenomen del nacionalisme en si mateix. Durant aquesta dècada es produeix un canvi qualitatiu i quantitatiu en el panorama dels estudis del nacionalisme respecte a les aproximacions que s'havien fet al tema anteriorment. Aquest canvi, ho veurem amb més deteniment després, coincideix històricament amb un moment especial per a les ciències socials en general. I més específicament en l'antropologia que, amb el trencament del predomini del paradigma funcionalista i l'aparent desaparició de l'objecte d'estudi que es produeix també en aquesta dècada, entra en el que s'ha anomenat una "crisi", de la qual encara no està clar si n'ha sortit o no. Des del meu punt de vista, doncs, és només a partir d'aquestes dates que es pot considerar que comença l'estudi seriós del nacionalisme com a fenomen social. Potser algú consideri excessivament crítica o pessimista aquesta valoració, però es tracta d'un punt de vista compartit per més autors: *"On the whole, neither classic nor contemporary social science have considered nationalism a central phenomenon of modern societies, but rather a passing ideology; only recently some authors seem to have realized its endemic character. Not surprisingly,*

the scientific efforts to account for nationalism have been rather limited." (Llobera 1999:45)

Certament, en les èpoques anteriors a aquesta data hi ha hagut intents d'aproximació al nacionalisme que no es poden menystenir, procedents sobretot de les ciències polítiques i la història (Hayes 1926 i 1931; Wirth 1936; Carr 1939 i 1945; Appel 1945; Arendt 1945; Deutsch 1953; Kohn 1944 i 1955). Però es tracta de treballs que, per una raó o altra, no presenten la conjunció simultània dels dos elements que he posat com a criteri de delimitació: o bé es tracta de treballs fets des de pretensions clarament normatives (assaigs de moral, ètica o opinió política), o bé són descripcions històriques (sovint d'àmbit molt localitzat) molt vàlides per conèixer l'origen i processos de desenvolupament que han viscut diferents tipus de nacionalismes empírics, però que no pretenen proposar una explicació global sobre les causes i naturalesa del nacionalisme entès en termes genèrics.

Aquest fet no evita que hagin estat constants les referències dels autors contemporanis a aquests períodes previs per tal de situar-hi els precursors dels seus plantejaments teòrics. Especialment pel que fa als autors clàssics o considerats "pares fundadors" de les ciències socials, els quals - donada la seva importància en el desenvolupament posterior de les disciplines- es converteixen en un camp d'especial interès on buscar i trobar referències que orientin o legitimin l'anàlisi actual del nacionalisme⁸. La majoria de síntesis històriques de les teories del nacionalisme reflecteixen aquesta idea quan estableixen una separació més o menys explícita entre el que es podria anomenar "teories clàssiques" (al meu parer seria millor parlar de "teories dels clàssics") i "teories contemporànies" (o "recents"). Les primeres cobririen l'etapa anterior als anys seixanta, mentre que les segones correspondrien a la producció posterior a aquesta dècada.

⁸ Com es podrà comprovar després, hi ha una certa desproporció en la literatura existent dedicada a esbrinar la participació dels "pensadors clàssics" en el tema del nacionalisme respecte a la dedicada a d'altres autors també anteriors als anys seixanta. Aquest desequilibri en el material teòric disponible es reflectirà inevitablement en el capítol d'aquesta tesi dedicat als precursors.

Per què, doncs, he optat per dedicar el segon capítol d'aquesta tesi a repassar aquesta etapa prèvia als anys seixanta si, tal com he dit, considero que aquest període no inclou propostes teòriques sobre el nacionalisme que siguin realment significatives? Doncs bàsicament perquè, encara que al meu parer no siguin *precursors* en el sentit estricte del terme (és a dir, autors que facin propostes teòriques que anunciïn o prefigurin allò que després esdevindrà) no es pot negar que són *precedents* i que, com a tals, influeixen en la producció posterior. Especialment quan estem parlant de figures tant importants per a les ciències socials com Durkheim, Marx o Weber. Personatges d'aquesta talla, tant si han parlat directament del nacionalisme com si no, esdevenen sempre una influència a tenir en compte per entendre i situar els autors contemporanis i les seves propostes teòriques. Només des d'una interpretació absolutament rupturista de l'avenç de la ciència es pot considerar que els estudis posteriors als anys seixanta es poden entendre per ells mateixos, sense fer cap referència al passat que les precedeix. En definitiva, com si apareguessin de cop del no res. Com afirma Özkirimli (2000:14) fent referència a autors clau en les teories del nacionalisme: *“Examples that spring to mind include the influence of Gramsci on Tom Nairn, of Lenin on Michael Hether, of Durkheim on Ernest Gellner and of Weber on Anthony D. Smith, – among others. These examples clearly reveal that we need a broader historical perspective if we are to assess the current debates properly.”*

Des d'aquest punt de vista doncs, la influència del passat (encara que en aquest cas sigui bàsicament en forma de buit teòric) condiona directa o indirectament l'evolució dels esdeveniments. I per tant, l'anàlisi d'aquest període és significativa per conèixer i situar millor les teories actuals del nacionalisme, que és l'objectiu final que justifica aquest repàs dels autors precedents. Un repàs que, com a mínim, hauria de proporcionar tres tipus d'informació:

- a) per una banda, ha de permetre valorar la influència real que aquest passat ha tingut en el desenvolupament posterior de les teories del nacionalisme;
- b) per una altra, en preguntar per què no es produeixen teories en aquest període s'ofereix un espai ideal on estudiar la connexió entre avenç teòric i context social;

c) i, finalment, conèixer quins autors del passat són reivindicats des del present pot proporcionar informació privilegiada dels plantejaments teòrics que guien als autors contemporanis que precisament estan fent tal reivindicació. Com es podria dir col·loquialment, tot parafrasejant la famosa dita popular, “Digue’m amb quin precedent camines i et diré com és la teva proposta teòrica”.

Anem a veure-ho tot plegat amb una mica més de detall.

1.1.a. Les conseqüències de la manca de referents

La primera qüestió metodològica que planteja la constatació de la manca de teories sobre el nacionalisme abans dels anys seixanta és determinar fins a quin punt aquesta absència de propostes teòriques – especialment per part dels anomenats “pares fundadors” de les ciències socials-, pot explicar el retard amb què les ciències socials han entrat en el tema, i les dificultats que han tingut per crear un sòlid corpus teòric interpretatiu quan per fi ho han intentat. Es tracta, com sabem, d'autors que van influir enormement en l'evolució posterior de la teoria social. En conseqüència, el seu silenci sobre el tema ha esdevingut una pesada herència amb importants implicacions per als investigadors que han vingut darrera. Els pensadors clàssics, que es poden considerar precursors per a molts altres temes, en el cas del nacionalisme van prestar ben poca atenció explícita al tema, com si el subjecte no mereixés formar part d'una investigació pròpia. I això és aplicable tant si retrocedim fins als pensadors del segle XVIII com si ens centrem estrictament en els autors considerats iniciadors de les ciències socials contemporànies.

El més important és que, amb aquesta situació, no només no s'inicià ni establí una línia de treball que poguessin seguir en el futur els deixebles d'aquests pensadors, sinó que es transmeté la idea que el nacionalisme no era un fenomen que calgués tenir en compte, fent que durant molt de temps el nacionalisme no fos un tema a investigar dins les ciències socials. Aquesta és, per exemple, la interpretació que fa Noiriel pel cas de la sociologia francesa i que jo estendria a la situació de les ciències socials en general: “*Les difficultés rencontrés par les ‘pères fondateurs’ de la sociologie pour penser le national font partie de l’héritage transmis aux successeurs après la deuxième guerre mondiale (marqué*

notamment par la propension à confondre le national et l'universel, comme le suffrage du même nom). De plus, l'influence du marxisme dans les sciences sociales se traduit par le triomphe des analyses du social exclusivement en termes de 'classes'." (Noiriel 1991:81)

Tenir en compte aquest passat ha d'ajudar a entendre les dificultats amb què els teòrics del nacionalisme han hagut de treballar després. Encara que per la seva data de publicació (anys vuitanta i noranta del segle XX) la majoria d'obres dedicades al nacionalisme de què disposem avui dia sembla que haurien de ser les últimes propostes d'un camp d'estudi llargament estudiat, en realitat no deixen de ser treballs gairebé pioners en el gènere; esforços intel·lectuals que s'enfronten amb la dificultat d'haver-se de construir del no res, sense cap mena de marc teòric previ sobre el qual aixecar una estructura sòlida. No és d'estranyar, doncs, la sensació d'incertesa que ha acompanyat algun d'aquests desenvolupaments, els quals s'han hagut d'enfrontar amb un terreny absolutament mancat de referents de partida estables i, especialment, de clarificació terminològica (element aquest últim que mereix una atenció especial i que veurem després amb deteniment).

Penso que conèixer, ni que sigui sumàriament, el desenvolupament d'aquest període proporcionarà informació sobre la situació que va portar fins als anys seixanta i conèixer el marc de referència en què s'ha desenvolupat després la producció teòrica al voltant del nacionalisme. Aquest element es veu amb especial claredat en el cas dels plantejaments marxistes, on la manca d'una veritable teorització sistemàtica sobre el nacionalisme per part de Marx i Engels ha afavorit una certa disparitat en les maneres d'entendre i interpretar la qüestió nacional per part de la producció marxista posterior. Perquè encara que els precedents no elaboressin una anàlisi teòrica profunda del nacionalisme (ni donessin unes pautes d'interpretació teòrica i pràctica que servissin de guia als seus successors més enllà de la resposta tàctica immediata), sí que transmetien una manera d'entendre i enfocar el tema que es mostra, de manera més o menys directa, en la lectura dispersa d'alguns dels seus textos. I que ha establert una línia "oficial" de pensament marxista que tradicionalment ha tingut un desinterès teòric i pràctic pel fenomen nacionalista i que s'ha reflectit clarament en la producció intel·lectual d'esquerres. Però el cas marxista no és un cas excepcional, com veurem amb més detall quan parlem d'aquest període.

1.1.b. Les causes subjacents de l'interès (o desinterès) teòric pel nacionalisme

Per altra banda, el que m'interessa més d'aquest període és situar-ne el context històric per intentar veure com es reflecteix la relació entre ciència i societat. Una relació que, com ja he dit abans, no és mai simple i mecànica. En aquest sentit em sembla que, tant o més interessant que constatar la falta d'enfocament del nacionalisme per part dels teòrics de l'època, és preguntar-se el **per què** d'aquesta mancança. Buscar fins a quin punt aquest desinterès es pot deure, no tant a l'evolució del pensament teòric (que també hi és i el tinc en compte) sinó al desenvolupament del context extern. Com ja he dit, parteixo d'una mirada crítica i externalista que creu que si *“las teorías son construcciones socioculturales y si efectivamente la ciencia es una subcultura específica caracterizada por la crítica esta no puede limitarse a la puesta a prueba de teorías concretas y a la forma de conceptuar las teorías, sino que tiene que ejercerse también sobre los procesos de elaboración de estas construcciones que tratan de adecuarse a la realidad que se nos opone como obstáculo pero que no seleccionan de forma arbitraria ni los sistemas conceptuales que caracterizan la realidad ni los problemas de los que tratan de dar cuenta.”* (González 2003:458)

Una de les principals paradoxes que planteja l'estudi del nacionalisme és com explicar per què uns autors com els “pares fundadors” de les ciències socials - considerats així per l'interès i la capacitat que van demostrar tenir per analitzar els fenòmens de la societat en la que vivien- no van considerar digne d'estudi un fenomen com el nacionalisme, que en el temps que van viure era ben conegut i reconegut com a realitat social. Crec que buscar el marc històric i polític en què es movien aquests autors permetrà entendre què passava abans dels anys seixanta que va fer que no es plantegés l'estudi del nacionalisme. I, de retruc, saber què va fer possible que a partir d'aquesta data les coses canviessin. Smith (1983) per exemple, argumenta que les causes de la manca d'una bona aproximació a l'estudi del nacionalisme fins a temps recents es deuen a la pròpia complexitat del fenomen. Però si assumim que, en principi, aquest no presentava més complexitat als anys vint que als anys seixanta, potser cal que busquem fora del fenomen

en si – és a dir, en el context d'investigació - els motius del canvi de plantejaments (polítics i teòrics) que es visqueren en aquestes dates.

Aquesta part de la investigació la trobo francament interessant, perquè serveix per constatar, una vegada més, com el desenvolupament científic no es produeix al marge de la realitat històrica on viuen els investigadors. És a dir, que les consideracions teòriques no es poden deslligar de l'entorn social i polític que envolta als científics i que condiona en gran mesura el què en cada moment es considera objecte d'estudi. En el cas de l'estudi del nacionalisme habitualment aquest tipus d'anàlisi externalista s'ha aplicat només als casos d'autors que mostren una posició política explícita envers el nacionalisme (i que hi sol ser favorable o propera), que és quan és més fàcil establir la vinculació entre ideologia i teoria. Però no oblidem que les consideracions teòriques no es poden deslligar de l'entorn social i polític que envolta a tots els científics. I que res no fa pensar que aquests factors històrics i biogràfics que permeten entendre millor les posicions teòriques dels autors que expliciten la seva posició política no intervinguin també en els que no la fan explícita.

El què vull destacar, però, és que darrera de les orientacions teòriques hi ha una interpretació dels fenòmens socioculturals que molt sovint no depèn només de desenvolupaments teòrics previs o de pressupòsits explícitament polítics, sinó que descansa en el què en antropologia denominem coneixements “folk”: és a dir, significats culturals específics que atribuïm a la realitat que ens envolta d'una manera automàtica i inconscient i que poques vegades ens qüestionem perquè els donem per segurs. Com diu González (2003:16): *“cada teoría se aplica a una suerte de ‘base empírica’ integrada por fenómenos socio-culturales previamente interpretados y descritos en un lenguaje pre-teórico que se construye con acopios distintos, procedentes unos de los conocimientos folk de los antropólogos, otros de los esfuerzos interpretativos, otros de los desarrollos teóricos previos, y que sobre estos fenómenos así definidos se construye una estructura teórica.”* Malgrat que González està fent referència aquí als antropòlegs, crec que és una afirmació que es pot aplicar als investigadors de totes les disciplines en general.

Aquesta visió folk o etnocèntrica prèvia de la realitat a analitzar no és exclusiva del fenomen nacionalista: es dona en gairebé tots els elements de la nostra societat. Però en el

cas del nacionalisme pren una forma especialment difícil de desvelar per la seva capacitat d'infiltrar-se amb naturalitat (de "naturalitzar-se") en els pressupòsits folk dels autors. Dificultant fins i tot que elements com la nació o la nacionalitat es puguin percebre com a fenomen a analitzar críticament, enlloc d'assumir-los com una realitat donada. En aquest sentit el bagatge antropològic pot ser molt útil per detectar significats culturals allà on altres perceben realitat empírica. De tot plegat en parlaré amb més deteniment quan exposi el problema terminològic. Però es pot il·lustrar amb l'exemple de Durkheim i la seva indiferència teòrica pel nacionalisme, que concorda absolutament amb la manca general de reflexió sobre el tema en les ciències socials franceses. Difícilment es pot analitzar com a problema allò que no es percep com a tal. En el cas francès perquè es viu en un espai polític on es dona per descomptat que la nació coincideix amb l'Estat i que, per tant, com que no hi ha discrepància entre conceptes (no hi ha problema nacionalista), no hi ha tema a investigar. Com diu Bidart (2003:186-7): *"L'étude diachronique du traitement inégalitaire du thème national au sien des sciences sociales en France est ici bien instructive, car elle montre, s'il en était besoin, l'étroite dépendance de ces sciences à la société qui les produit mais aussi les conformismes de pensée, les limites, les réflexions non abouties, les manières de construire les objets scientifiques. (...) Cette difficulté dans la manière même de qualifier la nation explique la diversité des métonymies nation-patrie-État, nation-nationalisme-nationalité, observables dès le XVIIIe siècle, de même qu'auprès des représentants éminents des sciences sociologiques et anthropologiques comme Durkheim (1969), Mauss (1969) ou Halbwachs (1963)."*

Sóc plenament conscient de les dificultats i perills que envolten aquest tipus d'interpretació social i políticament contextualitzada de les teories dels autors. Treballar amb pressupòsits folk que els autors no solen fer explícites implica pressuposar condicionants pre-teòrics difícils de justificar només a partir dels textos de què es disposa. I per tant, costa establir amb certesa els motius que porten a un autor considerar o no el nacionalisme un tema a estudiar i la forma com l'estudia. La meva pretensió, doncs, i donat el caire general que té el repàs d'aquesta etapa preteòrica o de precursors, es limitarà a apuntar possibles explicacions històriques que complementin l'explicació teòrica del desenvolupament del coneixement. I que serveixin per il·lustrar de quina manera, en tots

els casos, cal tenir en compte l'entorn social de l'investigador per entendre qui, com i perquè treballa certs temes.

1.1.c. La conversió dels precedents en precursors

Finalment, hi ha un tercer element que em porta a tenir en compte aquest període previ als anys seixanta en la tesi. És el fet que, encara que jo no consideri aquests precedents com a precursors, hi ha pocs autors que estudien el nacionalisme que renunciïn a considerar-los-hi. De manera que els seus noms i obres apareixen sovint citats en les teories. Només per això val la pena saber què van dir els precedents. O almenys determinar què és allò que alguns autors d'avui creuen que és important conèixer del que van dir aquells en el seu moment.

Per tant, el més interessant és que la construcció dels precedents ens informa també i especialment sobre la manera d'entendre el nacionalisme per part d'aquells teòrics que avui els reivindiquen com a avantpassats. Veure qui és proposat com a precursor i per quines raons permet conèixer millor la perspectiva utilitzada en l'anàlisi actual del fenomen. A vegades fins i tot a un nivell tant general com escollir un precedent que caracteritza una línia interpretativa funcionalista, conflictivista o constructivista de la societat. Aquesta elecció permetrà situar clarament la perspectiva general que l'autor contemporani aplicarà a l'estudi del nacionalisme avui.

Al cap i a la fi, la creació de filiacions teòriques passades implica que s'està aplicant una determinada perspectiva en la selecció i lectura dels autors, clarament orientada segons els interessos teòrics actuals de la investigació. Sovint la reivindicació d'un precedent té l'únic objectiu de crear una galeria d'avantpassats il·lustres que recolzi i justifiqui els nostres arguments. La majoria d'autors, "*conscientemente o no, están arbitrando una genealogía de antepasados respetables.*" (Llobera 1980:19). Això és tristament clar en general en el treball de Smith, però molt especialment a l'article de 1983, on els autors que hi apareixen citats responen directament al desig de Smith d'establir les línies de desenvolupament posterior de l'estudi del nacionalisme en les ciències socials. I on no sols "s'oblida" de citar aquells que no li interessaven (com ara Rosa

Luxemburg), sinó que dóna una interpretació de les “mancances” teòriques en el passat que en realitat significa les mancances de propostes que “siguin coincidents amb la seva”.

En tot cas, en les ciències socials en general (potser per la pròpia debilitat científica) és força habitual que es recorri als autors considerats “clàssics” en cerca de suport. El cas de l'estudi del nacionalisme no n'és una excepció, al contrari. Potser justament perquè no hi ha un marc teòric previ que ens aixoplugui, encara hi és més exagerada la necessitat de buscar referents. Sembla que encara que es constati que els avantpassats no varen dir res sobre el nacionalisme això no significa que s'accepti de bon grat que no hi tenen res a dir (especialment si se'ls aplica una lectura actual). I així és com s'ha efectuat una “relectura” dels clàssics buscant-hi qualsevol element que, directament o indirecta, pugui ser útil a la proposta teòrica que des del present s'està fent. La relectura s'ha fet per dues vies. Per una banda, buscant en els textos dels clàssics qualsevol referència a la qüestió nacional. O a elements que (sempre segons la interpretació teòrica actual que guia la recerca) es considera que són propers al nacionalisme i poden ajudar a la seva comprensió. Com és, per exemple, la presència dels termes nació o nacionalitat en algun document. És així com trobem la referència força habitual a figures com Lord Acton, Stuart Mill o Renan. O la recerca exhaustiva de qualsevol text o document dels “pares fundadors” on parlin de temes “relacionats” amb la qüestió nacional, encara que no siguin referències teòriques sinó només personals o polítiques, la majoria d'elles extretes de materials personals i polítics que no tenien pretensions acadèmiques.

L'altra via de relectura força utilitzada ha estat recórrer a propostes teòriques que els clàssics van establir sobre el funcionament general de la societat i aplicar-les, més o menys adaptades, a l'anàlisi actual del nacionalisme. En seria un exemple l'ús de la distinció de Tönnies entre societat i comunitat, la de Durkheim entre solidaritat mecànica i orgànica, o l'aplicació que fan varis autors de l'anàlisi durkhemiana de la religió i el totemisme al nacionalisme, entès com a religió civil. També la lectura que fa Guibernau del concepte d'Estat de Durkheim, Weber, Treitschke i Marx⁹.

⁹ Vegeu Dumont (1983), Guibernau (1997) o Llobera (1994b). Guibernau, per exemple, argumenta que encara que cap dels autors analitzats no va crear una interpretació sistemàtica del nacionalisme, tots ells van contribuir d'una manera significativa a l'anàlisi de l'Estat modern. De manera que, com que una visió del 'estat és necessària per entendre el caràcter de l'estat-nació com a forma d'organització específica (i, cal afegir, com que

Ambdues opcions són perfectament legítimes i certament ofereixen múltiples possibilitats per enriquir el debat. Sempre i quan es tingui la precaució de deixar ben clar que són interpretacions *actuals* del nacionalisme a partir de textos seleccionats i llegits en aquesta clau, per evitar acabar atribuint afirmacions i interpretacions sobre el nacionalisme a uns clàssics que no les van fer. I, molt especialment, caldria que l'autor en qüestió que està citant als clàssics explicités quina és la seva interpretació del nacionalisme que fa significatives per a l'anàlisi cites i idees d'uns autors que, de fet, molt sovint ni tant sols fan referència al nacionalisme. I és que el problema més greu de la "precursitis" és el risc, força habitual, d'elaborar una lectura presentista que dona una visió esbiaixada dels fets i que acaba desfigurant el propi passat històric, desvirtuant o diluint el discurs original dels autors citats. Crec que aquesta consideració és absolutament aplicable al cas de l'estudi del nacionalisme, on s'ha d'anar amb molt de compte amb no caure en dos errors força freqüents. Un és equiparar directament la reflexió sobre termes com la nació o la nacionalitat amb una interpretació del nacionalisme. L'altre és atribuir una interpretació anacrònica a uns conceptes que, recordem-ho, han anat variant el significat que se'ls ha atribuït al llarg del temps.

Un exemple de com la selecció dels precursors porta implícita una interpretació presentista del nacionalisme com a fenomen i la seva naturalesa pot ser la referència que fa Smith dels pensadors il·lustrats francesos i escocesos del segle XVIII (com Montesquieu, Hume, Ferguson, Rousseau i Herder) com a precursors de la teoria social del nacionalisme. Només des d'una postura que podríem anomenar "perennialista" (Smith tendeix a situar els orígens de la nació i el nacionalisme en períodes de la història antiga i medieval) es pot definir a Montesquieu com "*el primer home que trató el nacionalismo de una forma sistemática*" en el seu llibre *De l'Esprit des Lois* (Smith 1971:30)¹⁰. Des d'un punt de vista modernista (que situa l'origen del nacionalisme a finals del segle XVIII) en canvi, esdevé bastant absurd pensar que es pugui trobar una interpretació del fenomen abans que aquest s'hagi produït històricament. Dificilment podem trobar en

considera que la clau del nacionalisme està en aquesta forma d'estat-nació), a partir d'aquí extreu la vinculació que els converteix en precedents de l'estudi del nacionalisme. V. Guibernau (1997:14).

¹⁰ Vegeu també Smith (1983:20-22). Cal dir en descàrrec seu que, amb el temps, Smith tendirà a limitar la recerca de precedents a autors de la segona meitat del segle XIX (v. Smith 2000).

aquests pensadors una proposta sobre les causes i conseqüències d'un discurs polític que ells mateixos estaven ajudant a gestar amb les seves teories filosòfiques. Si són precedents en alguna cosa és més en la creació del propi discurs nacionalista que no pas en la seva anàlisi¹¹. Aquest exemple mostra alguns dels errors més freqüents de la “precursitis”, als quals, lamentablement, Smith té tendència a caure força sovint. A part de confondre un text sobre “*Les lleis en la seva relació amb els principis que formen l'esperit general, les costums i les maneres d'una nació*” amb un tractat sobre el nacionalisme, està aplicant una lectura actual a un concepte històricament canviant com és el de nació, que al 1748, quan escrivia Montesquieu, no tenia el significat que se li atribuirà posteriorment amb el desenvolupament del discurs nacionalista.

Possiblement convertir en *precedents* a aquestes figures és inevitable, donada la presència dels primers (els pensadors dels segles XVIII i XIX) en el desenvolupament històric del discurs nacionalista, i la importància del segons (els “pares fundadors”) per a l'evolució posterior de les ciències socials. El dilema es presenta en la seva consideració com a *precursors* o iniciadors de *l'anàlisi del nacionalisme*¹². Com ja he dit abans, al meu parer és un error considerar-los teòrics del nacionalisme, ja que ni estan parlant específicament del tema ni estan intentant fer-ne una aproximació teòrica científica. I aquesta atribució només es pot fer des d'una lectura clarament esbiaixada pels interessos teòrics actuals (que sovint, ni tan sols té en compte el caràcter històric dels termes en joc).

De tot això en són un bon exemple les constants referències a Lord Acton, Stuart Mill i Renan com a “precursors” de l'estudi del nacionalisme. Es tracta d'uns pensadors que han estat molt influents en la construcció de discursos socials i polítics posteriors, però que, seguint els estils de la seva època, reflexionaven sobre la realitat que els envoltava des de la perspectiva de l'assaig polític i filosòfic. De manera que, si bé podien mostrar una pretensió de rigor en la seva aproximació a l'anàlisi de la realitat, tanmateix no hi

¹¹ Tal com es reflecteix en una obra que intenta recollir, per primera vegada en català, els “autors clàssics” del nacionalisme, és a dir, textos emblemàtics i influents *en la construcció* del pensament contemporani sobre el fet nacional. I que inclou justament a Rousseau, Herder, Lord Acton, Stuart Mill i Renan, entre altres. V. Sentmartí (ed.), *Clàssics del nacionalisme* (2001).

¹² Blas Guerrero, per exemple, defineix a Lord Acton com un estudiós i observador del fenomen nacionalista. Encara que coincideixo amb la definició que en fa com un dels més originals i suggestius pensadors polítics de l'Anglaterra victoriana, no crec que això el converteixi en un teòric del nacionalisme. V. “Lord Acton”, en Blas Guerrero (dir.), *Enciclopedia del nacionalismo* (1999:12-13).

apliquen la neutralitat científica que avui dia s'exigeix a la recerca en ciències socials. De fet, la diferència fonamental que hi ha entre aquests autors i els estudiosos del nacionalisme que apareixeran posteriorment està, justament, en què cap dels primers es va preguntar mai per les causes o les funcions del nacionalisme, com si faran els segons. Així mateix, cap d'ells qüestionà la nació com a categoria a explicar sinó que, responent al context del moment que vivien, la prengueren com una realitat donada. En tot cas, el que intentarà Renan és buscar nous criteris per definir-la. El que es plantegen Mill i Acton és si sobre aquesta realitat es justifica l'aplicació del principi de les nacionalitats, i quines són les conseqüències d'aquesta aplicació. Estrictament parlant, doncs, les seves obres no són ni tant sols assaigs polítics sobre el nacionalisme. Lord Acton està interessat en les relacions entre moral i política i escriu sobre llibertat i pluralisme¹³. Mill reflexiona sobre el govern representatiu i és per aquest motiu que es planteja el debat al voltant del principi de les nacionalitats¹⁴. Ambdós inicien i alhora reflecteixen el pensament liberal britànic del segle XIX al voltant de les possibilitats d'existència d'un Estat plurinacional. I és en aquest marc que cal situar-los i interpretar-los. Un debat que s'expressa clarament amb un caràcter normatiu (Connor 1998[1967]:3)¹⁵. És només des de la lectura actual que es poden usar els seus escrits al voltant del principi de la nacionalitat (i dels límits de la seva aplicació) com una interpretació d'una opinió al voltant del nacionalisme. Lectura possible, però també arriscada. Perquè ha de tenir en compte el risc de descontextualitzar històricament els termes en joc. I perquè massa sovint l'objectiu de fons ha estat també més normatiu que analític: presentar-los com els primers referents que sostenen posicions polítiques a favor o en contra del nacionalisme¹⁶.

No hi ha dubte que es tracta de pensadors influents que generaren una manera d'entendre el fenomen que serà seguida per una part dels estudiosos del nacionalisme del segle XX. Algunes de les seves idees s'han usat després com a punt de partida per a

¹³ Lord Acton (1862), *On Nationality*.

¹⁴ John Stuart Mill (1861), *Considerations on Representative Government*.

¹⁵ El llibre de Connor, publicat en castellà l'any 1998 (en anglès el 1994), recull articles escrits al llarg de més de trenta anys. Exactament entre 1967 i 1991. Considero important tenir-ho en compte i per això les cites a aquesta obra inclouen entre parèntesi la data original de publicació de cada capítol.

¹⁶ Quan, com a molt, es pot dir que es mostraven a favor o en contra del principi de les nacionalitats, que no és exactament el mateix.

diferents aproximacions teòriques¹⁷. I això sol ja justifica la seva consideració com a referents a tenir en compte. Però el que m'interessa destacar és que també generaren una forma política d'entendre el nacionalisme. És a dir que, voluntàriament o no, *també* són creadors de pensament nacionalista amb diferents variants: la variant liberal en el cas de Mill i Acton; la versió republicana francesa en el cas de Renan.

Possiblement on és més fàcil percebre la lectura política que es desprèn de les produccions d'aquests autors és precisament en l'obra d'aquest últim autor, Ernest Renan. Totes les interpretacions del seu famós text de 1882, *Qu'est-ce qu'une nation?*, remarquen la necessitat de situar el document en el context històric en què fou escrit: la disputa francoalemanya per Alsàcia i Lorena després de la unificació germànica. De manera que la definició voluntarista de la nació que elabora Renan que tant s'ha reivindicat, respon directament a oferir una legitimació política a la demanda francesa sobre els territoris annexionats versus els arguments utilitzats pels alemanys per reivindicar els seus drets sobre la mateixa àrea. I per tant, el text de Renan es situa en el cor doctrinal d'una forma de nacionalisme, el model francès de *Staatsnation*, que s'ha tendit a formular en termes ideals per contraposició amb el model alemany de *Kulturnation* (en una distinció convencional establerta ja al 1907 per Meinecke)¹⁸.

Sense voler entrar ara en la polèmica sobre si ja des de la seva formulació aquests autors tractaven d'escriure uns assaigs amb una clara voluntat política o no, el fet innegable és que amb el temps aquests escriptors han esdevingut, també, creadors de doctrina política. Aquest element normatiu dels estudis del nacionalisme és una constant que complica l'aproximació científica al tema i l'anirem trobant al llarg del treball. En parlaré després, en aquest mateix capítol, ja que és un problema metodològic important i que cal tenir present. Les reflexions sobre el nacionalisme no es fan en un espai buit. Sempre en connexió amb el món que els envolta, els teòrics col·laboren a generar o transformar el discurs polític, independentment de si aquesta era la seva voluntat. Per bé o per mal. El cas d'aquests autors no n'és una excepció, ans al contrari. El temps els ha situat com a referents del discurs polític a tenir en compte. Forma part de la tasca dels

¹⁷ Com per exemple fa Connor (1998) en usar la visió "voluntarista" de la nació de Renan per fer una interpretació teòrica "subjectivista" de la definició de la nació.

¹⁸ Vegeu Meinecke (1907), *Weltbürgertum und Nationalstaat*.

historiadors de les idees analitzar la seva contribució pel què fa a l'evolució de la doctrina nacionalista. La dels científics socials és no oblidar aquest aspecte quan se'ls vol usar com a precedents del desenvolupament teòric dels estudis del nacionalisme¹⁹.

1.1.d. Justificació de l'estructura seguida en el treball

En definitiva doncs, estic absolutament d'acord amb l'advertiment que feia Llobera (1985) de que en aquest tipus de projecció en el passat dels interessos teòrics del present hi ha un greu risc d'alterar el què realment van dir els autors precedents, posant en boca seva afirmacions sobre el nacionalisme que aquests mai van fer. Però em pregunto fins a quin punt es pot evitar la construcció (més o menys esbiaixada) de la filiació disciplinar. Al cap i al a fi, la mirada sempre està orientada per interessos teòrics i extrateòrics difícils d'evitar. Potser es pot, i cal, exigir en tot treball que es faci un esforç de rigor i una delimitació explícita dels interessos teòrics que el guien, per tal de que es sigui el màxim d'honest i imparcial possible. Per tal que la lectura no sigui tant descaradament esbiaixada com succeeix algunes vegades. Però no crec que ningú es pugui deslliurar completament de cert biaix, donat que tota recerca sempre va guiada per uns pressupòsits (repeteixo, teòrics i extrateòrics) que vénen donats pel moment històric que s'està vivint. I que orienta, no sols les problemàtiques que es seleccionen com a objecte d'estudi, sinó la forma com seran enfocades. (I això, en coherència, també ho hem d'aplicar als nostres plantejaments crítics d'avui. De manera que possiblement arribarà un dia en què els que vinguin darrera nostre també criticaran la nostra visió actual de les coses). El que proposo, doncs, és intentar extreure la part positiva d'aquest fet inevitable: plantejo la possibilitat d'aprendre coses sobre el procés de construcció del coneixement, sobre el propi nacionalisme i sobre els autors contemporanis que l'estudien a partir d'analitzar en cada moment a qui es reivindica com a font d'inspiració.

És per totes aquestes raons que he decidit dedicar un espai, el proper capítol, a repassar aquest període previ a l'etapa de construcció de les teories contemporànies. No pretenc fer un repàs exhaustiu dels autors i les seves obres, ni tampoc extreure'n una lectura adaptada als meus propis interessos teòrics. Em limitaré a fer un breu i

¹⁹ Un error que cometé Smith en la seva primera compilació (Smith 1971:34-35), tot i que en l'última ja els ha considerat més una aproximació normativa que científica al nacionalisme (Smith 2000:39-41).

necessàriament superficial repàs al marc històric, als principals autors reconeguts com a referents i a quina ha estat la raó perquè així siguin considerats. Però dedicaré atenció especial a intentar enquadrar-los en un entorn històric que permeti entendre la seva posició personal i social davant el nacionalisme. I a proposar possibles explicacions de perquè no van fer l'aproximació teòrica al nacionalisme que s'hauria pogut esperar d'ells. És per això que el marc històric i els principals esdeveniments que en cada moment s'hi produeixen són els criteris seleccionats per marcar les tres etapes en què he dividit aquest període: a) des de finals del segle XVIII –moment en què situo l'origen del nacionalisme– fins a l'esclat de I^a Guerra Mundial; b) el període d'entreguerres; i c) la immediata postguerra fins als anys seixanta.

El què succeeix a partir d'aquesta data fins a l'actualitat està recollit en el següent capítol, el tercer, en el qual es pretén oferir un repàs a les principals teories del nacionalisme que s'han produït al llarg d'aquest període. Es tracta d'una revisió, abreujada i actualitzada, del treball d'anàlisi que ja vaig realitzar en la tesina d'investigació presentada al 1998 i a la qual remeto al lector/a per justificar les conclusions expressades aquí²⁰. Si bé en aquesta ocasió, en contrast amb la decisió que vaig prendre llavors d'estructurar la síntesi a partir del criteri disciplinar, he optat per fer-ho a través de paradigmes. Ara voldria explicar per què.

En aquella ocasió vaig classificar les teories a partir de les diferents disciplines que, des de la meua perspectiva, estaven implicades o ho haurien d'estar amb l'estudi del nacionalisme i que incloïen la història, la filosofia de les idees, la sociologia, la ciència política, la psicologia i la lingüística. En aquells moments vaig argumentar la necessitat d'utilitzar aquest criteri pel fet de que cada disciplina tendia a seguir una orientació teòrica que la caracteritzava. Pensava que observant l'evolució històrica dins de cadascuna d'elles es podien *“seguir amb més facilitat els canvis teòrics que hi ha hagut al llarg del temps dins de cada disciplina i veure com aquests han influït en la manera d'interpretar el*

²⁰ V. Clua (1998). Així mateix, els lectors interessats en una descripció més exhaustiva dels autors i les seves propostes poden recórrer a Smith (1971 i 2000), Jaffrelot (1993), Calhoun (1993 i 1998), Llobera (1999) i Özkirimli (2000). Voldria remarcar que després de tant temps en què l'únic referent era Smith (i tenint en compte la seva peculiar lectura dels autors que cita) l'aparició d'aquestes obres és francament saludable (especialment si són visions crítiques amb la postura de Smith, com és el cas d'Özkirimli) i fa pensar que per fi s'ha arribat a crear un corpus teòric prou sòlid en les teories del nacionalisme.

mateix subjecte. Així mateix és més fàcil contrastar les especificitats de cada ciència i detectar-ne les mancances en termes de les altres propostes." (Clua 1998:11). Si bé en termes generals segueixo considerant correcta la interpretació que vaig fer en el seu dia, ja llavors es va revelar com una opció problemàtica que va dificultar bastant la redacció del treball. Vaig tenir dificultats per emmarcar certes teories i autors en una sola disciplina, sent-ne l'exemple més clar Gellner, un autor que, per la seva formació i per l'obra que presenta, és difícil d'enquadrar en una sola disciplina. També ja llavors advertia com a partir dels anys setanta, amb el trencament del paradigma funcionalista, era molt més difícil fer la correspondència entre disciplina i orientació teòrica. Fenomen que amb el temps no ha fet més que accentuar-se²¹. A aquells arguments de llavors hi afegiria ara l'advertència de Llobera (1980) sobre el risc que tenen els historiadors d'examinar el passat des de la perspectiva de la moderna divisió de les ciències socials. No s'ha d'oblidar la unitat fonamental en l'objecte d'estudi i el fet que compartim el mateix marc explicatiu (encara que sempre es vulgui diferenciar la pròpia disciplina de les altres). Justament aquesta visió unitària de les ciències socials predomina en l'àmbit anglosaxó (especialment el britànic), on es tendeix a treballar conjuntament des de les diferents disciplines socials independentment de l'especialitat de la qual es procedeix. I és precisament d'aquest àmbit d'on sorgeixen la majoria – i més influents - aproximacions a l'estudi del nacionalisme (confirmant per altra banda aquesta idea de que la interdisciplinarietat és necessària per a comprendre bé el fenomen nacional)²².

Per tot plegat, em va semblar que canviar el criteri de la classificació per disciplines per la classificació per paradigmes podia evitar tots aquests problemes. Encara que (com veurem després en el capítol tercer) n'ha generat d'altres també difícils de resoldre. Per tant, no ha estat aquesta l'única causa del canvi. Per sobre de tot el què m'ha fet canviar el criteri utilitzat ha estat la constatació d'una paradoxa. La lectura avui del text que vaig redactar fa nou anys m'ha fet adonar que intentar classificar les propostes explicatives en funció de la disciplina es contradiu amb la meua convicció que la

²¹ Com demostra el fet que la majoria de síntesis teòriques consultades utilitzen el criteri paradigmàtic. Vegis les obres citades a la nota anterior.

²² Un exemple és la LSE (*London School of Economics*), on l'interès pel tema i la presència primer de Gellner i després de Smith ha acabat agrupant una sèrie d'investigadors pertanyents a diferents disciplines socials al voltant de l'ASEN: *Association for the Study of Ethnicity and Nationalism*. Des d'aquest nucli de recerca s'edita una de les poques revistes dedicades específicament al tema, *Nations and Nationalism*, que s'ha convertit en un referent imprescindible.

comprensió del nacionalisme només es pot fer des d'una perspectiva *interdisciplinària*. No té massa sentit establir línies de separació disciplinàries en l'anàlisi si el què interessa és un enfocament del tema que sigui prou ampli com per fer propostes explicatives vàlides des de totes les ciències implicades. De fet, el què reflectia l'opció que vaig escollir l'any 1998 era com s'havien desenvolupat les coses fins llavors: des de la *multidisciplinarietat*. Teníem un conjunt de propostes fetes des de diferents ciències socials, cadascuna de les quals feia valuoses aportacions des del seu camp, però que oferien una visió parcial del fenomen. Aquesta visió podia ser més o menys correcta, però era sempre incompleta. Justament la lectura des de les altres disciplines permetia veure'n més clarament els límits, però també reforçava la diferenciació disciplinària i afavoria la sensació de multidisciplinarietat. Avui penso que agrupar les teories en funció dels paradigmes ajuda a veure què tenen en comú aportacions fetes des de diferents disciplines, facilita la lectura interdisciplinària i afavoreix una aproximació al fenomen nacionalista des de propostes teòriques similars o properes, de manera que, vinguin d'on vinguin, puguin establir un marc explicatiu del nacionalisme en tots els seus aspectes i vàlid per a totes les ciències socials.

Aquest mateix esquema d'aproximació (la separació entre els autors precedents i els teòrics posteriors i l'anàlisi per paradigmes) serà aplicat també a la segona part de la tesi dedicada a les teories del nacionalisme elaborades des de l'antropologia social.

1.2. La delimitació de l'abast de les teories

Quan una intenta aproximar-se a l'estudi del nacionalisme el primer que es troba és una espècie de "caos còsmic" de conceptes, teories i tipologies on sembla impossible trobar un sol punt en comú. La lectura dels textos ofereix un paisatge força descoratjador: hi ha una manca de consens en la pròpia definició de què és el nacionalisme i quan apareix; de què és, com és i quan sorgeix la nació; de quins són els termes clau que cal definir per poder fer una bona anàlisi i, quan es coincideix en quins són aquests termes, es difereix en el sentit que se'ls dona. L'únic en què semblen estar tots els autors d'acord és en constatar justament aquesta manca de consens. I en la denúncia que el nacionalisme és

un fenomen complex, difícil d'abastar i que per això presenta moltes dificultats per a la seva anàlisi. Tot plegat sembla confirmar que encara és vàlida l'afirmació que es feia fa més de vint-i-cinc anys de que les ciències socials només han aconseguit proposar una teoria subdesenvolupada del nacionalisme (Stokes 1978). Potser tenen raó els que afirmen que aquest fracàs es deu a que es vol trobar una sola teoria universal que expliqui fenòmens massa diferents entre ells en termes ideològics, temporals i geogràfics (Hall 1993:99) O potser tenen raó els més radicals que afirmen que es tracta d'un fenomen que escapa a l'anàlisi racional i científica. Aquesta sembla la posició de Connor quan afirma que *“el requisito básico para comprender mejor el nacionalismo puede ser una buena dosis de humildad. Si se quiere profundizar en el conocimiento del fenómeno nacional, probablemente será más fructífero albergar ciertas dudas con respecto a la propia capacidad para penetrar en su núcleo más recóndito que mostrarse confiado. Admitir la posibilidad de que quizá no se llegue a comprender el nacionalismo por completo es una manera de garantizar que no se olvidará la complejidad del tema, ni se incurrirá en el error muy común de confundir sus manifestaciones aparentes con su esencia. Reconocer que no se puede explicar la quintaesencia del nacionalismo no impide realizar progresos en su comprensión.”* (Connor 1998[1978]:111)²³.

Certament, l'intent d'aplicar el pensament lògic en la comprensió de les teories del nacionalisme ens enfronta amb certes dificultats. Però em pregunto, una vegada més, si no són entrebancs purament metodològics i comuns a tota investigació científica. I si el desconcert actual en el camp d'estudi del nacionalisme no es deu més a una manca de rigor i seriositat a l'hora d'encarar aquests problemes metodològics que a la complexitat del fenomen en si. En l'àmbit de les teories del nacionalisme no s'ha produït realment un esforç d'anàlisi i comparació dels paradigmes teòrics disponibles per determinar quin és el seu abast explicatiu i poder escollir el més adequat (fins que no n'aparegui un de millor) per a la comprensió del nacionalisme. Molt sovint en els estudis presentats sobre el nacionalisme ni tan sols es fa l'esforç d'especificar l'orientació teòrica que els guia. Una orientació teòrica que de fet determina com es defineix i delimita l'objecte d'estudi, quins són els conceptes teòrics sobre els quals es construeix l'anàlisi i quin és el significat atribuït a aquests. La filosofia de la ciència ha demostrat que *“no hay un orden natural que*

²³ Al seu torn Connor cita a dos autors “escèptics”: Ladis Kristof “The State-idea, the National Idea and the Image of the Fatherland” (1967:255) i Rupert Emerson, *From Empire to Nation* (1960:102).

pueda descubrirse si uno aplica técnicas objetivas. El orden descubierto reside en la pregunta, y no es necesariamente inherente a los datos.” (González 2003:421) Però sembla que aquesta visió del descobriment científic no és aplicable a l'estudi del nacionalisme, on pel què sembla no cal explicitar quins són els criteris pels quals formulem les preguntes i obtenim les respostes. Sinó simplement observar i recollir allò que la realitat mostra per si sola.

Aquesta manca de rigor es tradueix en un dels problemes que més s'ha denunciat dins dels estudis del nacionalisme: l'anomenat “caos terminològic”. Un problema gairebé endèmic i que reflecteix amb gran claredat les conseqüències d'afrontar un tema d'investigació sense aclarir prèviament les bases metodològiques des d'on es parteix. L'altra qüestió metodològica que es planteja és sobre la possibilitat de fer teoria a partir de la comparació dels diferents casos empírics. Un problema que en el cas del nacionalisme s'ha expressat en la qüestió de l'elaboració de tipologies. I tot plegat, amanit amb el fantasma de l'aspecte normatiu del nacionalisme que, una i altra vegada, es passeja per darrera de l'anàlisi i que fins que no l'afrontem cara a cara, no esdevindrà un element controlat. Val la pena que entrem amb una mica més de detall en aquestes tres qüestions.

1.2.a. El caos terminològic²⁴

La confusió terminològica és el primer i més important dels problemes que s'han detectat en l'estudi del nacionalisme des dels seus inicis. Ja al 1939 un informe presidit pel prestigiós historiador E.H. Carr afirmava que entre les dificultats que pesaven sobre l'estudi del nacionalisme, el llenguatge ocupava la primera posició. Des de llavors fins avui dia, diferents autors han denunciat aquest problema però, passats gairebé setanta anys des que es va detectar, sembla que el pronòstic no ha variat gaire: *“¿Dónde se sitúa hoy día el estudio del nacionalismo? En un mundo como el de Alicia en el País de las maravillas, donde nación suele significar Estado, donde el término Estado-nación se emplea por lo general para designar a los Estados multinacionales, donde nacionalismo significa generalmente lealtad al Estado, y donde etnicidad, primordialismo, pluralismo,*

²⁴ L'expressió l'he manllevada del capítol 4 de Connor (1998), un dels autors que més s'ha destacat en l'interès per aquest problema i per intentar resoldre'l. L'original va ser publicat l'any 1978 sota el títol “A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a...”, a *Ethnic and Racial Studies*, 1:377-400.

tribalismo, regionalismo, comunitarismo, localismo y subnacionalismo se refieren por lo general a la lealtad a la nación, no debería sorprendernos que la naturaleza del nacionalismo continúe básicamente pendiente de ser investigada.” (Connor 1998:110)²⁵.

Amb la incorporació de noves propostes teòriques sobre el nacionalisme es multipliquen els termes en joc i el què és més greu, poques vegades els autors especifiquen amb claredat quin és el sentit que donen als termes que utilitzen perquè sobreenten que ja es coneix. Molt sovint alguns teòrics empren com a sinònims termes que per altres poden denominar realitats ben diferenciades. Ni tant sols es pot dir que hi hagi una definició de nacionalisme que funcioni plenament acceptada per tothom: què és el nacionalisme? És el mateix que el patriotisme? Com definim la nació? És el mateix que l'Estat? I si no ho és, quina relació tenen? Quan parlen de nació Gellner i Smith, estan parlant del mateix? No hi acord tampoc en enumerar quants i quins serien els conceptes bàsics que tota teoria del nacionalisme hauria de definir amb claredat per situar el problema. La llista pot ser molt llarga i és altament variable segons la proposta de cada autor: nacionalisme, nació, poble, raça, ètnia, país, pàtria, Estat, Estat-nació, identitat nacional, nacionalitat, ciutadania, sobirania, principi de les nacionalitats, dret a l'autodeterminació... No és estrany doncs que Jaffrelot (1993:203) consideri la manca de clarificació terminològica com un dels principals causants de que les ciències socials no hagin aconseguit crear una teoria del nacionalisme que sigui àmpliament acceptada per tothom²⁶.

Com es pot veure es tracta d'un problema epistemològic de primer ordre. Però de nou voldria recordar que aquest problema no és exclusiu del fenomen nacionalista, encara que és cert que en aquest cas es presenta amb una complexitat considerable. Es tracta d'un problema habitual en tota construcció teòrica, donat que els conceptes teòrics són els que permeten establir la història de les teories particulars i de les ciències en general. Un concepte no és més que una paraula i una definició que permet identificar-lo. Però com que una mateixa paraula pot referir-se a diferents conceptes i el mateix concepte pot

²⁵ Sobre aquest tema vegeu també Mac Kay & Lewis (1978), Hass (1986) i Ma Shu Yun (1990).

²⁶ El cas de Jaffrelot és curiós perquè afirma que una classificació dels models explicatius a partir dels paradigmes que els sustenten va necessàriament paral·lela amb una clarificació terminològica, però no es pot dir que prediqui amb l'exemple ja que no ho aplica al seu propi treball.

expressar-se en paraules diferents, no sempre que hi ha la paraula implica que hi hagi darrera el mateix concepte. Un *concepte teòric* en canvi, es defineix bàsicament per la seva capacitat de formular un problema, ha de complir el requisit de ser definit amb precisió i deriva directament de la combinació de pressupòsits teòrics i extrateòrics.

Pel que fa al pressupòsits teòrics, avui dia difícilment es pot seguir creient que es poden separar els conceptes teòrics dels descriptius i dels interpretatius, de la mateixa forma com difícilment es pot creure en una descripció que no sigui interpretativa: *“La filosofía de la ciencia actual ha terminado por abandonar la distinción entre teórico y observacional, aceptando que tanto nuestras observaciones como los términos con los que hablamos de ellas están cargados de experiencia, de preconcepciones, de teoría.”* (González 2003:427) La manera com s'estableixen els conceptes teòrics i la definició que se'n fa (quan es fa) és producte de les propostes teòriques que hi ha darrera. Naturalment aquest fet dificulta molt la comparació entre teories per poder establir el seu abast explicatiu: *“La carga teórica de los términos observacionales, el condicionamiento teórico de la percepción y de la selección de datos, también planteó problemas para la comparación de teorías.”*(González 2003:427). Per exemple, a mi em sorprèn trobar com pocs autors incorporen el concepte de “sobirania” en l'anàlisi del nacionalisme, donat que, *des de la meua manera d'interpretar el nacionalisme* com un conflicte pel poder polític, delimitar qui té la sobirania política i, per tant, el poder de decidir, és un dels elements bàsics del problema. I l'absència del concepte teòric em dificulta molt calibrar l'abast explicatiu d'aquestes propostes. Però això és aplicable a qualsevol dels altres termes en disputa. No hi ha consens en la definició de nació perquè es parteix de diferents interpretacions teòriques del què la nació és; i aquesta diferent interpretació del què és la nació també implica diferents interpretacions i definicions del què és el nacionalisme.

Aparentment, al màxim a què podem aspirar és a trobar una aproximació teòrica similar per part dels autors que comparteixen el paradigma explicatiu del nacionalisme. Tot i que analitzats en profunditat un per un, és evident que ni tant sols les definicions dels autors d'un mateix paradigma coincideixen absolutament. Vist en termes paradigmàtics, doncs, es pot trobar un cert acord en el sentit general que es dóna als termes. Però aleshores apareix una contraposició molt forta amb la manera que tenen d'interpretar-ho

des dels altres paradigmes, de forma que a vegades fins i tot poden expressar versions absolutament inverses del mateix fenomen. Un breu exemple permetrà entendre millor el que intento dir: mentre que pels autors que podríem anomenar “primordialistes” la nació és primer i el nacionalisme en deriva gairebé com un producte natural, pels “modernistes” la hipòtesi és absolutament la contrària: primer és el nacionalisme i és aquest el que crea o inventa la nació, fins aleshores inexistent. Mentre uns, els “perennialistes” creuen que la nació és una realitat empírica objectivament contrastable i d’origen antic; els altres, els “instrumentalistes” neguen aquest caràcter essencial a una realitat que consideren que és una construcció política moderna. Si es tenen concepcions tant diferents de què és una nació no és estrany que es puguin trobar discrepàncies de fins a 500 anys en la datació de la presència de nacions, en funció de quin sigui l’autor consultat.

Els esforços per resoldre aquests problemes no sempre han tingut èxit, donat que no han modificat el problema epistemològic de fons. Un exemple d’això és la figura de Walker Connor, un dels autors que ha estat més conscient del problema terminològic i que ha intentat posar els mitjans per resoldre’l. Començant per explicitar sempre molt clarament com definia els termes que usava i acabant per la creació del concepte que l’ha fet famós: “*etnonacionalisme*”. La voluntat de Connor és justament acabar amb al confusió terminològica i per això ofereix un terme nou que espera que ajudi a clarificar l’espai de debat. Però, com no podia ser d’altra manera, no és un terme neutre; deriva de la seva manera d’interpretar el nacionalisme i alhora la reflecteix. Connor afirma que el problema més greu en l’estudi del nacionalisme és la confusió entre nació i estat, que ha portat a interpretar el nacionalisme com a lleialtat a l’Estat (en tant que aquest és usat com a sinònim de nació). Connor doncs, critica aquesta equiparació entre nació i estat, denuncia que en la majoria dels casos aquests dos elements no coincideixen i afirma que el nacionalisme s’ha d’entendre estrictament com a lleialtat a la nació, entesa en termes ètnics (tant si aquesta coincideix amb l’Estat com no). Per això suggereix el terme *etnonacionalisme* per expressar el vertader sentit del nacionalisme, la lleialtat a la nació, enfront del terme nacionalisme tal com ha estat usat “erròniament” en les ciències polítiques nord-americanes dels anys seixanta, com a sinònim de lleialtat a l’Estat.

La intenció de Connor és molt lloable i se li ha de valorar especialment el fet que és dels pocs que als anys seixanta ja s'adona que hi ha una falsa sinonímia entre nació i estat. El problema és que el resultat del seu esforç porta, al meu parer, just al contrari del què buscava: crea més confusió que la que volia evitar. Per dues raons. Per una banda, al crear el nou terme implícitament està suggerint que hi ha dos fenòmens diferents, el nacionalisme i l'etnonacionalisme. Encara que ell digui que són sinònims, que tots els nacionalismes són ètnics i que el què hi ha és un mal ús del terme nacionalisme, el missatge que es transmet és que hi ha dos termes, per tant, dos fenòmens diferents: un nacionalisme ètnic i un que no ho és. Si són del tot sinònims no cal crear un altre terme. I si el creem, és que no deuen ser sinònims del tot.

I això es barreja amb l'altre problema que veurem de seguida: l'aspecte "folk" dels conceptes teòrics, els significats "ocults" o considerats "no problemàtics" que acostuma a haver-hi darrera els termes utilitzats. En aquest cas el nou terme creat, *etnonacionalisme*, porta implícita tota una càrrega negativa derivada de les connotacions que el terme ètnic té, en general, en els estudis del nacionalisme. S'ha tendit a utilitzar el terme ètnic com a sinònim d'atàvic, irracional i "racial". I s'ha associat amb les formes més negatives i agressives d'un nacionalisme definit com a ètnic o de nació ètnica: des de l'extremisme nazi a Alemanya fins al fonamentalisme serbi de la guerra de Iugoslàvia. Amb aquesta càrrega pejorativa, l'etnonacionalisme apareix (malgrat no sigui en cap moment aquesta la interpretació que li vol donar Connor, tot el contrari!) com una variant maligna del nacionalisme. Encara que la seva intenció en encunyar el terme sigui justament posar l'èmfasi en la base ètnica de tots els nacionalismes, paradoxalment està produint l'efecte contrari: s'està donant entitat al nacionalisme com si fos una altra cosa diferent, com si hi hagués nacionalismes que no són ètnics i que, per tant, són acceptables, positius i convenients. Hi haurà doncs etnonacionalismes (o nacionalismes ètnics negatius) i nacionalismes no ètnics (positius).

I encara hi ha tingut una tercera lectura, al ser utilitzat el terme *etnonacionalisme* per denominar als moviments de les minories sense estat que reclamen la seva independència i considerar que aquests són l'únic tipus de nacionalisme existent, negligint així l'anàlisi del nacionalisme dels Estats o *nation-building*. Potser per això ha estat un

terme que, des que va aparèixer, ha tingut força èxit i apareix bastant sovint usat (tot i que no acostuma a especificar-se si és amb el mateix sentit que li va donar Connor), especialment per denominar el “ressorgiment” dels nacionalismes europeus dels anys seixanta²⁷. Veiem exemplificat, doncs, com un terme que es proposava des de la neutralitat científica implica no sols una interpretació teòrica darrera sinó també extra-teòrica i un possible ús polític més enllà de la voluntat de l'autor que el va proposar.

I aquest és l'altre gran problema de la clarificació terminològica. A part de les orientacions teòriques hi ha una sèrie d'orientacions extrateòriques, volgudes o no, que intervenen en la formulació dels conceptes teòrics. Per una banda, poques vegades els autors són conscients que estan treballant amb conceptes que deriven de la seva cultura particular i que han interioritzat amb un significat específic que no té perquè ser universal. Això no és exclusiu de l'estudi del nacionalisme i els antropòlegs ho coneixem prou bé per experiència: *“Nunca se insistirá bastante en el riesgo que se corre en las ciencias de la cultura cuando se utilizan como términos teóricos conceptos con cuyo uso preteórico estamos familiarizados sin que se dé una caracterización adecuada del uso teórico de dichos términos dentro de la teoría cuya formulación los incluye.”* (González 2003:65). Tot llenguatge professional parteix de les llengües folk dels investigadors, però especialment en l'anàlisi de la pròpia societat costa deslliurar-nos de l'etnocentrisme i veure com a construcció sociocultural allò que tendim a percebre com a natural o no problemàtic. Els desenvolupaments teòrics reproduïen un error clàssic que és la projecció etnocèntrica de les representacions que fem. Element al qual Smith (1983:26) atribuïa en part el llarg desinterès sociològic per l'estudi del nacionalisme: *“In short, the difficulty for a discipline so impregnated with the selfsame assumptions as those held by its object of study, to stand back and realize its historical peculiarity, has prevented sociologists till quite recently from devoting the attention to that object which it clearly deserves; with the result that the growth of nations and nation-states, and of their ethnic core from which most sociologists are normally recruited, are topics and features of*

²⁷ Per posar sols un petit exemple, vegis aquest fragment d'una ressenya que fa Pradera d'un llibre de l'historiador Fusi a *El País* del 8 de març de 2003 (l'èmfasi és meu): *“Pero la descolonización en Asia y África durante la posguerra, el reavivamiento o la aparición en el Occidente europeo del etnonacionalismo (irlandés, vasco, quebequés, flamenco, corso o bretón) y la implosión de los países comunistas después de 1989 mostrarían la potencialidad movilizadora del nacionalismo para encauzar las emociones y las lealtades hacia las más diversas metas”*.

society 'taken-for-granted'; they are part of the basic furniture of the mind carried as much by students of society as by any others of its members.” En aquest sentit pot ser útil aplicar a l'anàlisi del nacionalisme l'advertiment que s'ha fet des de l'antropologia d'evitar evitar, tant les generalitzacions etnocèntriques, com la utilització com a conceptes teòrics de nocions polisèmiques que primer cal delimitar. Però no només en l'anàlisi del nacionalisme (i en els conceptes que ja hem dit d'estat o de nació), sinó fins i tot d'elements més bàsics de l'anàlisi, com ara la qüestió de la identitat de grup i la seva importància bàsica per a l'individu, que solem prendre com un domini teòric transcultural específic inqüestionable.

Aquest és precisament el tipus de crítica que feia Geertz (2000) quan plantejava la utilitat dels conceptes magistrals i totalitzadors que s'usaven en la teoria política (i en les ciències socials en general) com a universals aplicables a qualsevol cas. Geertz instava a reconèixer que les qüestions de què es fa càrrec la Teoria política clàssica no són veritats necessàries i universals, sinó la resposta específica i inevitable a circumstàncies polítiques específiques (bàsicament europees i occidentals) i que ja no serveixen per explicar el món fragmentat postmodern. Els termes habitualment utilitzats per fer referència als blocs elementals (o pilars bàsics) de construcció de l'ordre polític global ('nació', 'estat', 'país', 'societat', 'poble') tenen una gran ambigüïtat en el seu abast, propòsit i definició. Però en canvi s'intercanvien com si fossin sinònims i amb un sentit únic. Aquesta ambigüïtat ha complicat la història d'Europa i d'Amèrica, posant juntes coses que només convergeixen parcialment i incompletament. Geertz usa la definició de les paraules “country”, “people”, “state”, “society” i “nation” al diccionari anglès d'Oxford per mostrar-ho, tot i que creu que passaria el mateix en un diccionari francès o alemany: *“Para cada uno de estos términos hay un significado específico en la penumbra, difuso, que lo rodea con un cierto aire y tonalidad; hay también lo que parece un intento deliberado – es más, desesperado – de suprimir todo ello e inducir la palabra hacia una coincidencia semántica con otras para producir con país, pueblo, sociedad, Estado o nación, una unidad genérica de acción colectiva: delimitada, nombrable, unitaria y coherentemente definida, un yo histórico.”* (Geertz 2000[2002]:229)

Per tant, hem de deixar de creure el supòsit implícit de que els sistemes significatius-simbòlics són completament integrats i consistents dins la pròpia cultura des de la qual partim. La diversitat cultural que mostren els que comparteixen un llenguatge explica els distints significats que en un mateix context pot tenir el mateix vocable per distints parlants. Ja no diguem si a més es tracta de propostes procedents de diferents tradicions “nacionals”. Els mateixos termes en joc reben diferent sentit a cada país i són aquestes interpretacions les que, inconscientment, els autors apliquen als usos dels termes que utilitzen i en la seva manera de concebre l’objecte d’estudi. N’és una mostra l’assimilació habitual en l’àmbit polític francès de nació i Estat, de tal manera que la nació esdevé un terme no problemàtic. I potser per això el món acadèmic francès gairebé no s’ha ocupat d’estudiar el fenomen nacionalista (més enllà de propostes que analitzen els símbols d’identitat “nacional” francesa)²⁸. El sentit que en general es dona a Catalunya al terme nació (interpretat com a poble sense estat i amb dret a reclamar-lo) equivaldria al sentit que a França donen a nacionalitat (un poble sense estat); mentre que la seva idea de nació equivaldria, en la nostra tradició, al què nosaltres anomenem Estat. Tenint en compte això, és lògic doncs trobar després que des del centralisme francès denominin “regionalisme” allò que aquí denominem “nacionalisme”.

Així mateix, donat que hi ha diferents interpretacions nacionals dels termes en joc, també hi ha dificultats en la traducció lingüística d’alguns d’ells. Un element que no sempre s’ha tingut prou en compte i que és especialment important per als qui no formem part de la comunitat angloparlant, que ens movem sovint amb traduccions al castellà (i alguna vegada al català), de les principals propostes sobre el tema. Per exemple, en castellà i en català usem un sol terme, *nacionalitat*, per fer referència a (com a mínim) tres sentits diferents que en el món anglosaxó es distingeixen amb dos termes específics: *nationality* (que en dret positiu remet al concepte de ciutadania en tant que “*vínculo político jurídico que une a cada individuo –denominado nacional o ciudadano- con su Estado*”) i *nationhood* (nacionalitat entesa en la ciència política com la condició d’una

²⁸ Aquesta debilitat de la producció teòrica francesa ja va ser constatada per Noiriel (1991) i s’ha tornat a confirmar recentment per Bidart (2003), però curiosament cap dels dos ha estat capaç de percebre que la base de fons d’aquesta situació és justament la interpretació “jacobina” de l’Estat com a no problemàtic. Sembla que les coses han començat a canviar a partir de la dècada dels 90s, però encara avui no es pot fer menció a cap autor francès com a referència imprescindible en l’estudi del nacionalisme, un àmbit de recerca absolutament dominat per la producció anglosaxona.

nació “*que no ha alcanzado una organización política estatal*”, però també “*el vínculo político afectivo entre el individuo que se siente miembro de una nación y esta última*”²⁹.

Però el problema no es redueix al fet d’usar el mateix terme per a tres significats diferents; ni es resol simplement recorrent a les fonts originals per saber si l’autor, allà on a la traducció posa *nacionalitat*, en realitat havia escrit *nationality* o *nationhood*. Tampoc els anglosaxons usen una sola definició per cada un dels termes. Sense més pretensió que la d’il·lustrar aquesta vaguetat en l’ús quotidià i polític dels termes, recollim un parell de definicions de dos diccionaris britànics d’ús corrent:

Del Cobuild English Dictionary³⁰:

“Nationhood: A country’s nationhood is its status as a nation. ‘To them, the monarchy is the special symbol of nationhood’.

Nationality, nationalities:

1. If you have the nationality of a particular country, you were born there or have the legal right to be a citizen. ‘Asked his nationality, he said British’

2. You can refer to people who have the same racial origins as a nationality, especially when they do not have their own independent country. ‘...the many nationalities that comprise Ethiopia’ = race”

Del Webster’s³¹:

“Nationhood: The state or quality of having status as a separate and independent nation: an African protectorate that achieved nationhood

Nationality:

1. The quality of membership in a particular nation, whether original or acquired: the nationality of an immigrant.

2. Relationship of property, holdings, etc to a particular nation or to one or more of its members: the nationality of a ship

3. Nationalism

²⁹ Gregorio de la Fuente, “Nacionalidad”, en Blas Guerrero (dir.), *Enciclopedia del Nacionalismo*, 1999:505-6

³⁰ *Collins COBUILD English language dictionary*, Ed. in chief John Sinclair, London; Glasgow: Collins; Stuttgart: Klett 1987.

³¹ *Webster’s Encyclopaedic Unabridged Dictionary of the English Language*, Portland House (Dilithium Press, Ltd), New York, 1989.

4. *Existence as a distinct nation, national independence: a small protectorate that achieved nationality*

5. *A nation or people: the nationalities of the Americas*

6. *A national quality of character: nationalities tend to submerge and disappear in a metropolis*"

No pretenc entrar ara en la interpretació que aquests sentits poden tenir per a la teoria del nacionalisme³². La meua intenció és simplement mostrar com és de difícil fixar el llenguatge teòric en categories clarament definides i estables. Davant aquesta diversitat d'interpretacions del terme *nationality*, podem gosar afirmar (com alguns autors han fet) que els escrits de Lord Acton – en l'obra que porta precisament per títol *On Nationality* – estan parlant (a favor o en contra) del nacionalisme, sense especificar clarament el sentit que donem a cada un dels termes a cada moment?

El gran problema doncs, dels termes usats en l'estudi del nacionalisme és que són, per definició polisèmics. I són polisèmics justament perquè són històrics i polítics. A aquestes alçades està ben establert que en cap moment la ciència funciona al marge del context polític, però en el cas del nacionalisme la influència de la política sobre la ciència sembla que és molt més directa. L'estudiós del nacionalisme està intentant fixar i definir uns termes que una vegada i una altra se li escapen de les mans, perquè són nocions històriques (i per tant canviant) i polítiques (per tant, per definició ambigües, de múltiples interpretacions possibles, volgudament àmplies i útils justament per aquest caràcter adaptatiu a circumstàncies i interessos canviant). És dir, està intentant fer la quadratura del cercle: convertir en nocions científiques, clarament definides i amb un significat únic, termes que han estat i segueixen sent utilitzats políticament de manera múltiple i ambigua. Els conceptes clau han variat en la seva interpretació al llarg de la història i el propi discurs nacionalista els ha usat de forma diversa i canviant, de manera que estan carregats d'una sèrie de connotacions difícils d'eludir. Són dos discursos amb dos funcionaments diferents, pràcticament oposats. Realment poden coincidir?

³² Tot i que no em puc estar d'assenyalar la presència d'un element que considero molt important per a la comprensió del nacionalisme: la relació que s'estableix entre nacionalitat i ciutadania. Relació poques vegades tinguda en compte en les aproximacions al fenomen nacionalista. A destacar aquí, justament per ser una excepció, el brillant treball de Stolcke (2000) traient a la llum aquest lligam.

Els termes usats doncs, porten amb ells una gran quantitat de significats teòrics, històrics i polítics que l'analista hauria de delimitar amb claredat cada vegada que exposi una proposta teòrica al voltant del nacionalisme. Caldria definir explícitament el sentit que en cada moment estem donant a tots els termes utilitzats en la teoria. Així mateix seria altament recomanable recordar sempre el seu caràcter històric i mostrar la seva evolució temporal per poder entendre el sentit que se li està donant actualment. Perquè encara que l'autor no tingui una intencionalitat política explícita en l'ús dels termes que utilitza, aquests la tenen per ells mateixos.

A vegades però, el problema és que sí que l'autor està introduint la seva perspectiva política en els termes que utilitza. I en aquest punt doncs, coincideixen el problema del caos terminològic amb el problema del caràcter normatiu dels estudis del nacionalisme. Una altra vegada topem amb el "gran problema" dels estudis del nacionalisme: l'element polític. En parlaré després del proper apartat.

1.2.b. La possibilitat de comparació i la creació de tipologies

Un altre tipus de problema que planteja la construcció teòrica sobre el nacionalisme és la possibilitat d'establir el coneixement a partir de la comparació dels diferents casos empírics. Darrera de les posicions teòriques de cada autor hi ha una assumpció prèvia, que és considerar si es pot elaborar una teoria general del nacionalisme com a fenomen i si és pertinent fer-ho. És a dir, que en primer lloc cal decidir si creiem que es pot parlar del nacionalisme en singular (un genèric nacionalisme que abraçaria les múltiples variants que presenta) o només podem parlar de nacionalismes en plural i sempre tenint molt en compte la seva diversitat. Aquest debat el recull molt bé Fusi quan diu que "*Hay una tensión visible entre el afán por exhibir los matices y las diferencias nacionalistas y la inexcusable obligación de generalizar a que conduce el estudio con detenimiento del fenómeno.*"³³

Coincideixo plenament amb els que afirmen que cada cas de nacionalisme és particular i que per entendre bé el fenomen cal un estudi profund i contextualitzat de les

³³ Entrevista d'Arcadi Espasa a J.P. Fusi, *El País*, 8 de març de 2003.

diferents variants per tenir molt en compte les peculiaritats pròpies de cada cas. I estaria també d'acord amb aquells que alerten sobre el risc de posar en un mateix sac, descontextualitzats, casos de nacionalisme difícilment comparables en la forma i el contingut si són observats amb deteniment. Amb l'agreujant que a vegades darrera la comparació s'amaga una clara intencionalitat política que pretén criminalitzar el nacionalisme a còpia d'equiparar casos contemporanis amb exemples històrics clarament reprovables i amb els quals tenen ben poc a veure.

Però també crec que la comprensió del fenomen només pot avançar a partir de la comparació dels diferents casos històrics per anar més enllà: fins a la formulació de propostes teòriques generals sobre el nacionalisme. Estaria plenament d'acord amb Kohn (1944:ix-x) quan diu que *"A study of nationalism must follow a comparative method, it cannot remain confined to one of its manifestations; only the comparison of the different nationalisms all over the earth will enable the student to see what they have in common and what is peculiar to each, and thus allow a just evaluation. An understanding of nationalism can be gained only by a world history of the age of nationalism."* Si bé, tot i el temps que ha passat des que Kohn feia aquesta proposta, no sembla que s'hagi avançat gaire en aquest sentit: *"Generally speaking, most studies of nationalism are more or less superficial historical or ethnographic descriptions of concrete cases; comparisons tend to be scarce, limited to two or three cases and methodologically flawed."* (Llobera 1999:41)

En certa manera aquest debat és paral·lel al què hi ha hagut en la disciplina antropològica al voltant de la comparació transcultural, on el relativisme extrem ha posat en qüestió la possibilitat de construcció de teoria a partir de la comparació etnogràfica. En el nostre camp el tema ha estat discutit amb profunditat, ja que en depèn l'existència de la disciplina en sí: *"Lo que esta en juego, como lo ha estado siempre, es la posibilidad de algún tipo de teoría antropológica que vaya más allá del estudio –necesariamente teórico– de singularidades culturales y la virtualidad explicativa de algún tipo de comparación transcultural, difícilmente de alcance hologeístico."* (González 2003:24)

Sense la comparació és impossible anar més enllà de la pura descripció. La qual, d'altra banda, tal com molt bé recull la cita anterior, tampoc es fa des del buit teòric. De

fet, aquí hi ha una falsa dicotomia entre descripció i interpretació llargament reconeguda en l'epistemologia de la ciència. Com ja hem mencionat anteriorment al parlar de la terminologia, és difícil distingir entre conceptes teòrics, conceptes descriptius i conceptes interpretatius, donat que l'orientació teòrica està darrera de la percepció. Aquesta falsa distinció es veu amb claredat en el tema que ens ocupa. Al cap i a la fi, si decidim estudiar un cas empíric de nacionalisme és justament perquè interpretem que *és un exemple* d'un concepte previ que tenim en ment sobre què és el nacionalisme i que és el que determina quins casos entren i quins no en la nostra anàlisi³⁴. És a dir, que si considerem que només es pot parlar de nacionalismes en plural, primer haurem de definir quin és l'element comú a totes les variants d'aquests fenòmens que porta a considerar-los dins del grup a estudiar. Si podem fer això, és que hem localitzat un nucli dur, un model conceptual de què és el nacionalisme que compartirien, com un mínim comú denominador, tots els casos considerats com a exemples empírics. I que és el què permet passar del cas específic a la generalització (mantenint sempre la prudència de no oblidar el context històric particular de cada cas i remarcant les diferències i matisos que hi ha més enllà del nucli dur). Només fent explícita la idea de la naturalesa compartida per tots els nacionalismes podem veure com en deriven i es diferencien les especificitats locals i històriques.

Ara bé, això no significa assumir automàticament que hi ha una sola explicació causal universal de l'origen del nacionalisme i la seva naturalesa. La contextualització espacial i temporal del nacionalisme, així com la seva força com a ideologia política que es retroalimenta segons el context en què es troba, fa difícil creure que totes les expressions del nacionalisme al món al llarg de més de dos segles responguin a les mateixes circumstàncies i tinguin exactament la mateixa forma i funcions. Només des d'una noció difusionista simple del món modern es pot arribar a creure que el nacionalisme – que des de la seva aparició a Europa occidental entre el segles XVII i SXIII s'ha acabat convertint en la doctrina política de legitimació de l'ordre polític mundial –, es va estendre pel món mecànicament, com una simple reproducció dels mateixos elements que li van donar origen. Aquest difusionisme simplista ha portat en alguns casos a assimilar els moviments de descolonització dels anys cinquanta i seixanta amb l'última onada d'autodeterminació

³⁴ Per exemple, Connor situa en el seu llibre un llistat d'exemples que jo no considero que siguin casos de nacionalisme sinó "només" conflictes ètnics i que, per tant, no inclouria en l'anàlisi de la manera com ho fa ell. V. Connor (1998[1967]:8-11)

que aplicava *strictu sensu* el model polític occidental. Només en els darrers anys i especialment des de que s'han començat a sentir les veus "alternatives" originàries dels mateixos països descolonitzats (com per exemple Chatterjee 1986), s'ha començat a veure que l'aparició dels nous països eren alguna cosa més que una imitació des del subdesenvolupament del patró d'estat-nació europeu. En molts casos n'era un desafiament. Com reconeixia Geertz (2000), potser hi ha alguna cosa més profunda en tot el procés: el fet que enlloc de convergir envers un patró simple, aquestes entitats anomenades països s'han ordenat en noves formes que posen les concepcions europees del què és un país i quines són les seves bases sota pressió: *"Sólo ahora se empieza a reconocer las implicaciones genuinamente radicales del proceso de descolonización. Para bien o para mal las dinámicas de la construcción de las naciones occidentales no están siendo reduplicadas. Algo diferente está ocurriendo."* (Geertz 2000[2002]:227)

Una de les principals qüestions que planteja el caràcter profundament històric i contextual del nacionalisme, doncs, és precisament fins a quin punt poden tenir alguna cosa a veure entre ells nacionalismes tant diferents com, per posar un exemple, els processos d'unificació italiana i alemanya a l'Europa de segle XIX i les reclamacions d'independència dels països africans del segle XX. Com deia abans, considero que tots aquests casos han de tenir algun element bàsic en comú per tal de que els puguem considerar diferents variants d'un mateix fenomen nacionalista. Però poques vegades en l'anàlisi s'ha plantejat quin és aquest nucli comú i quins són els elements de canvi o adaptació que formen part del procés d'expansió del nacionalisme pel món. O si l'aparició del nacionalisme en aquests països es deu a les mateixes causes estructurals que li van donar origen a l'Europa decimonònica. O fins i tot, com planteja Llobera (2003b), a la pròpia dinàmica del nacionalisme en tant que *idée-force*, que un cop generada, té una vida pròpia.

Justament la variable històrica és la més difícil de controlar en els estudis del nacionalisme perquè sense ella qualsevol aproximació al fenomen és incompleta. I alhora fa provisional qualsevol afirmació sobre el tema. Els investigadors del nacionalisme estan sempre sotmesos a la possibilitat que es negui el valor d'una proposta teòrica general perquè es trobi un cas històric particular que "no hi encaixa". És una situació força similar

amb el què passa en antropologia amb l'ús de casos etnogràfics específics per qüestionar la capacitat explicativa d'una teoria (i que en certa ocasió algú va batejar com la síndrome del bongo-bongoïsme).

El factor històric també és un dels principals problemes que planteja la crítica a l'establiment de tipologies, una pràctica a la qual han escapat pocs teòrics i que mostra tots aquests problemes que hem anomenat. Suposo que és inevitable que cada autor estableixi la "seva" tipologia dels nacionalismes, ja que és una manera d'intentar posar ordre en aquest aparent garbuix de casos i situacions que sacsegen el món un dia rere l'altre. Però, en general, a mi mai m'han convençut gaire les tipologies com a estratègia de construcció de propostes explicatives. Per començar, cal tenir molt clar que es tracta de construccions de models ideals i que, per tant, estan elaborats des de l'orientació teòrica que en guia la interpretació i classificació. Aquest fet fa difícil comparar les tipologies dels diferents autors per valorar el seu abast explicatiu. D'altra banda, els criteris seguits per classificar els diferents tipus de nacionalisme són d'allò més variats – a vegades fins i tot per part d'un mateix autor - segons els interessos teòrics. De manera que es configura una bigarrada i confusa tipologia de moviments nacionalistes de divers signe que poden estar funcionant simultàniament i sense excloure's l'un a l'altre. Les tipologies classifiquen els nacionalismes segons el seu caràcter moral (llavors es parla de nacionalismes cívics i nacionalismes autoritaris, oberts i tancats, positius i negatius), segons el criteri esgrimit com a element diferenciador en el discurs (i es parla de nacionalismes religiosos, ètnics, lingüístics o tribals), segons si disposen o no de l'ús del poder (i es parla de nacionalismes majoritaris o minoritaris dins del mateix estat, de nacionalismes-sense-estat i nacionalismes-amb-estat), segons la seva localització geogràfica (nacionalismes de l'est, nacionalismes occidentals, nacionalismes africans...) o temporal (nacionalismes del segle XIX, nacionalismes del s.XX, nacionalismes imperialistes, nacionalismes de descolonització), etc... (Hall 1995). I en variar el criteri, els casos utilitzats com a exemple van movent-se d'una categoria a una altra.

Però el principal problema de les tipologies és que són models ideals, que es mouen en el dilema entre ser excessivament generalitzadors o bé ser excessivament particularistes. En el primer cas se'ls critica per ahistòrics i abstractes, ja que difícilment

inclouen i expressen la rica varietat de casos empírics que se suposa que s'han d'explicar. En el segon cas la crítica fa referència a que es crea una multiplicitat tant gran de tipus com gairebé de casos de nacionalisme, fent que la tipologia perdi la capacitat de classificació que la feia útil.

En aquest sentit el principal problema és que molt sovint no es construeix la tipologia segons una estructura teòrica que li doni sentit sinó que és creada *ad hoc* per “ordenar” exemples empírics concrets. Però com que el nacionalisme és un fenomen històric i canviant, per molt bé que es faci una tipologia i encara que tingui un bon suport teòric darrera, sempre trobarem que els casos reals que es posen com a exemple difícilment encaixen en les categories, per definició estanques. Cal tenir molt clar que l'exemple de nacionalisme que s'està citant per il·lustrar una categoria – que se suposa que s'ha establert clarament abans i de forma independent al cas que es cita com a model -, és l'aspecte que mostra, *en un moment històric concret*, una expressió nacionalista. De tal manera que aquell mateix cas, passat el temps, pot canviar el seu aspecte i, per tant, de categoria, mostrant-se com un nacionalisme d'un altre tipus. Per posar un exemple, si fem una tipologia basada en el criteri de tenir o no el poder, i parlem de “nacionalisme de nacions sense estat” versus “nacionalisme de nacions amb estat”, hem de tenir clar que un mateix cas de nacionalisme (per exemple el sionisme jueu), pot encaixar en les dues categories depenent del moment històric en què ens fixem (abans o després de la constitució de l'estat d'Israel). I això és aplicable als altres criteris de selecció, especialment el del discurs, donat que els nacionalismes tendeixen a variar històricament els elements considerats determinants en les seves reivindicacions (criteris racial, religiós, ètnic i lingüístic) i molt sovint els presenten simultàniament en un mateix moment històric. En definitiva, el caràcter dinàmic del nacionalisme com a fenomen empíric acaba per superar els estrets límits d'una tipologia estàtica.

Tenint en compte tot això, penso que es poden elaborar tipologies, però que s'han de fer assumint que es tracta de models construïts segons una orientació teòrica. I que, per tant, s'han d'establir (i explicitar amb claredat) els criteris teòrics que les guien *abans* de buscar els exemples que il·lustrin cada model. També cal, quan es posen exemples, especificar de quin moment històric estem parlant, que és quan aquell nacionalisme

encaixa amb la tipologia proposada. Però sobretot s'ha d'anar amb compte, perquè sovint darrera d'una tipologia s'hi amaga un objectiu polític: la voluntat de jutjar moralment el nacionalisme o els tipus de nacionalisme en bons i dolents. És llavors quan trobem tipologies creades només amb la intenció de posar exemples favorables o desfavorables al criteri moral de l'autor i així s'estableixen dues llistes oposades i es van situant els casos concrets en una o altra columna. En definitiva, és quan tornem a topiar, per enèsima vegada, amb el problema del caràcter normatiu, un tema que passo a abordar immediatament.

1.2.c. La possibilitat d'una aproximació apolítica al nacionalisme

Una vegada i una altra, al llarg del capítol, ha anat sortint el caràcter normatiu com un problema present, més o menys explícitament, en els intents d'aproximació a l'estudi del nacionalisme. Al cap i a la fi, estem intentant analitzar científicament un fenomen polític de primer ordre; una doctrina política que està en funcionament i aquest fet intervé, directament i indirecta, en les anàlisis científiques, dificultant-les a molt nivells. Tenir ben present aquest substrat polític no permetrà eliminar-lo però potser ajudarà a reconèixer i afrontar la situació d'una manera més productiva a l'hora d'intentar fer la construcció teòrica. Però de nou, primer cal posar les coses al lloc que els correspon i calibrar-les en la seva justa mesura³⁵.

Per una banda, és cert que el tema del nacionalisme està envoltat d'una forta càrrega política que constantment entra en escena i es fa present en la literatura sobre el tema. La qüestió és determinar fins a quin punt aquesta interpretació personal del nacionalisme interfereix en l'aproximació que se'n fa com a objecte d'estudi. I en aquest sentit crec que en el cas dels estudis del nacionalisme aquest element normatiu potser no interfereix tant en el resultat de les investigacions en sí com en la valoració crítica que després es fa d'aquestes. És a dir, el nacionalisme és una doctrina política vigent en el

³⁵ Primer de tot vull deixar clar que les reflexions que faig en aquest apartat fan referència als treballs sobre el nacionalisme que es presenten amb un mínim rigor científic. Un dels principals problemes en aquest àmbit d'estudi es que tenim molta quantitat de producció escrita sobre el tema però ben poca que tingui la qualitat que requereix l'anàlisi amb pretensions de rigor científic. Hi ha una important presència d'obres que no són (i sovint no tenen més pretensió de ser) més que mers assaigs polítics o d'opinió, interessants sens dubte, però que no formen part del tipus de material que ens interessa aquí.

nostre món i, com a tal, té defensors i detractors entre la majoria de la població. També, doncs, entre els científics. Així els investigadors solen tenir, conscientment o no, explicitada o no, una opinió política sobre el nacionalisme. Aquesta posició personal davant el fenomen sovint ve donada per l'entorn polític i social on l'investigador s'ha format com a individu i ciutadà. Aquesta és una afirmació vàlida en qualsevol anàlisi de la realitat, però especialment clara en l'estudi del nacionalisme on "*personal biography and life experience have been a major determinant of what and how nationalism gets studied.*" (Nairn 1996:271). Com recull Özkirimli (2000:128), no és casualitat que molta de la teoria del nacionalisme hagi estat feta des d'una perspectiva modernista i cosmopolita (i sovint fortament anti-nacionalista) per part d'una sèrie d'autors que, com és el cas de Gellner a Praga, s'havien format en assentaments urbans cosmopolites destruïts per l'ascens del nacionalisme. I cita els noms de Hans Kohn, Karl W. Deutsch, Miroslaw Hroch, Eric J. Hobsbawm i Elie Kedourie. Però aquesta afirmació també es podria fer a la inversa i constatar que les posicions etno-simbolistes en l'anàlisi del nacionalisme solen ser fetes per autors propers o simpatitzants amb alguns nacionalismes o membres de comunitats minoritàries on hi ha hagut reclamacions nacionalistes, com pot ser el cas de l'escocès Tom Nairn, o els catalans Josep Ramon Llobera o Montserrat Guibernau.

Ara bé, la qüestió de fons és determinar si la importància del *background* personal en la percepció del fenomen a analitzar és més problemàtica en el cas de l'estudi del nacionalisme que en el d'altres temes. És a dir, els estudiosos del nacionalisme poden tenir la seva opinió política sobre el tema que estan analitzant igual que d'altres científics d'altres àmbits tenen les seves pròpies opinions polítiques sobre altres temes. La qüestió és si això invalida o no els resultats del seu treball. Al cap i a la fi tots els investigadors, en tant que persones, poden tenir opinions polítiques sobre qualsevol tema que estiguin estudiant, sigui el nacionalisme, el parentiu o la genètica. I aquestes poden interferir més o menys en el resultat del seu treball. Es tracta de factors extra-teòrics que acompanyen tota investigació i que estan més o menys controlats segons la disciplina, el tema i l'investigador implicats. Per tant, dependrà del nivell de rigor de cada investigador que el seu treball pugui estar perjudicat per pressupòsits o biaixos polítics que invalidin el producte final presentat. No del tipus de fenomen que s'està estudiant.

No es pot negar però, que l'estudi del nacionalisme, pel fet de ser un fenomen amb clares repercussions polítiques, té aquest element normatiu més explícitament reconegut que en d'altres temes d'estudi. I per tant, s'exigeix més el seu control que en altres temes d'importància social. No em sembla pas malament. Ara bé, el problema no és que els autors tinguin la seva opinió personal sobre el nacionalisme, com la poden tenir de moltes altres coses. El problema està en determinar fins a quin punt aquestes concepcions polítiques interfereixen en l'anàlisi del nacionalisme i si, per tant, és possible o no fer-ne una aproximació neutral i científica. Lògicament no es tracta d'una qüestió nímia, doncs en depèn la possibilitat de crear un corpus teòric sòlid del nacionalisme. Però sobretot, en depèn la credibilitat i el nivell de consens que aquest corpus pugui obtenir en l'àmbit acadèmic, donat que no es pot consolidar cap proposta que tingui darrera seu l'ombra permanent del dubte del seu rigor científic.

Davant d'aquest tema hi ha diverses interpretacions i els meus comentaris aquí reflecteixen simplement la meua posició personal al respecte. Penso que en l'anàlisi del nacionalisme, de la mateixa manera que en l'anàlisi de qualsevol altre tema de les ciències socials, és impossible aconseguir una objectivitat absoluta. Cosa que no significa que no s'hagi d'intentar aconseguir-la al màxim. En aquest sentit haig de dir que sóc contrària a les posicions postmodernes més extremes que passen del reconeixement de la subjectivitat a la negació de qualsevol esforç d'objectivitat (opció que al meu parer ha ajudat poc a millorar l'anàlisi científica). Crec que s'ha de poder fer una aproximació al nacionalisme que busqui el màxim d'objectivitat científica i neutralitat política. I la millor manera de fer-ho és justament reconeixent aquest element de subjectivitat per tal de controlar-lo. S'ha d'intentar analitzar el fenomen nacionalista en si, independentment de judicis de valor, així com se suposa que es poden estudiar altres fenòmens històrics com el comunisme o el feixisme, sense que al fer-ho un estigui legitimant-los o negant les seves implicacions polítiques. Per entendre'ls com a fenòmens és millor no introduir aquestes consideracions en l'anàlisi; saber que hi són, però mantenir-les en un segon pla. És més, considero que les lectures del fenomen des de posicions clarament determinades a favor o en contra del nacionalisme, ajuden poc a la comprensió del fenomen en si³⁶. Com deia Geertz, el

³⁶ En aquest sentit cal dir que quan es troben explicitades les posicions polítiques, acostumen a ser radicalment a favor o en contra, gairebé mai en termes de crítica matisada. També tendeixen a fer més pública la seva opinió política els autors de posicions fortament hostils al nacionalisme que no pas els seus

nacionalisme és un fenomen que existeix més enllà que agradi o no. I per tant, té més sentit acceptar-lo per poder entendre'l que negar la seva validesa: *“Parece bien, pues, dedicar menos tiempo a vituperarlo –que es más o menos como maldecir los vientos- y más tiempo a tratar de establecer por qué el nacionalismo toma las formas que toma y cómo podría impedirse que desgarrara las sociedades, al mismo tiempo que crea y desgarrar toda la estructura de la civilización moderna.”* (Geertz 1973[2000]:218)

En aquest sentit considero que un bon exemple ha estat Gellner, del qual no conec cap escrit on expliciti una posició política ni a favor ni en contra del nacionalisme i que simplement ha intentat analitzar-lo com a fenomen contemporani. Potser per això també la majoria de les crítiques que se li han fet han estat en termes teòrics i no pas qüestionant una determinada posició política (v. J.A. Hall (ed.) 1998 i Hall & Jarvie (eds.) 1996). Una altra cosa és que les seves afirmacions puguin ser llegides considerant que donen arguments a favor d'una o altra posició (i, de fet, de la seva mirada modernista implícitament se'n desprèn una posició més aviat crítica amb els arguments nacionalistes).

És ben cert que encara que es faci una aproximació teòrica allunyada de posicions polítiques determinades, *“the problem starts when scholars, no matter how well-intentioned they are, develop theories and approaches which could be used as an apologetic discourse, to mitigate, and sometimes even to justify and legitimise discrimination or oppression.”* (Özirimli 2003:352). Però això és un altre tema. Fa referència a l'ús polític que es pot fer del treball científic. I, una altra vegada, aquest no és un problema exclusiu de l'estudi del nacionalisme. Sempre hi ha la possibilitat d'un ús extern i polític dels arguments científics (en els dos sentits, tant a favor com en contra de certes ideologies) i cal ser-ne ben conscients. Especialment en la nostra societat, on el valor atorgat a la racionalitat i a la “veritat científica” fa que s'utilitzi el recurs a la ciència per legitimar posicions ètiques i polítiques: *“En Occidente las afirmaciones tienen prestigio, sobre todo, en función de la autoridad que se otorga a su origen. Durante la Edad Media europea y la Edad Moderna la autoridad de la calificación de verdad o de falsedad de las afirmaciones la tenía la Iglesia. Galileo Galilei necesitaba validar por medio del dictamen eclesiástico la verdad de sus afirmaciones, y la tozudez en afirmar la*

simpatitzants, els quals molt sovint solen ser acusats de pronacionalistes per part dels seus crítics, sense que ells s'hi hagin identificat explícitament.

verdad de lo que la Iglesia decía que era falso conducía a los tribunales de la Inquisición. El pensamiento moderno de la Ilustración se inclinó por otorgarle un cierto nivel de autoridad a la ciencia y otro a las ideas revolucionarias de la afirmación del individuo en el seno de una humanidad compartida, pero que se pensaba con arrojo, valor y espíritu de innovación desigual, y a la idea del Estado-Nación al que estos individuos se adscribían por identificación étnica. Paulatinamente, 'verdades' científicas y convicciones se separan, pero solo hasta cierto punto: las convicciones debían apoyarse en todo caso en la 'demostración científica'." (San Román 1996:232-3)

Per tant, fins a quin punt es tracta d'una qüestió que el científic tingui a les seves mans poder canviar? Tal com el mateix Özkirimli reconeix més tard en el seu text, "*I am fully aware that they cannot be held responsible for the ways in which their views are used by less well intentioned others*" (2003:353) Cap autor té capacitat de decisió o de control de la lectura política que d'altres (siguin científics o polítics) poden fer de les seves propostes. Simplement, està més enllà dels seus dominis. I penso que això val tant pels usos a favor com en contra del nacionalisme. I com que ens movem en el terreny de les creences polítiques, no existeix un criteri objectiu per considerar que és més legítim un ús que un altre (més enllà de la pròpia posició política a favor o en contra del nacionalisme).

L'ús polític és sempre possible i per part de totes les faccions; l'únic que el científic hi pot contrarestar és assegurar que almenys l'anàlisi sigui sòlida i rigorosa. I aquí apareix un tercer problema, que és quan explícitament es confonen els dos discursos en la crítica a un autor. És a dir, quan s'esgrimeixen les posicions polítiques particulars com a argument per invalidar un treball teòric, especialment si no està demostrat que aquestes hagin interferit en la investigació demostrada. D'aquesta forma es qüestiona una proposta teòrica per les idees polítiques (ja siguin explicitades per l'autor o adjudicades pel crític) del qui la presenta. Es tracta d'un procediment poc científic i que fa un flac favor al desenvolupament teòric. I que lamentablement hem trobat i seguim trobant en els estudis sobre el nacionalisme³⁷.

³⁷ Ja als anys setanta es va viure la controvèrsia entre Hobsbawm i Naim, expressada més en termes de crítica des de l'esquerra que en termes de contingut teòric. I recentment ho hem tornat a viure amb l'agressiu text de Özkirimli contra Smith, que si bé és molt encertat en els fragments de crítica teòrica, perd solidesa discursiva quan fa referència al caràcter normatiu del treball dels etnosimbolistes. V. Hobsbawm (1977), "Some Reflections on *The Break-up of Britain*", *New Left Review*, 105:3-23 i Özkirimli (2003), "The Nation as an

Crec que el més important és reconèixer que hi ha aquest rerafons polític en els estudis del nacionalisme i estar sempre amatent per intentar descobrir on comença un i on acaba l'altre. Però no pas per tenir en compte el perfil polític a l'hora de jutjar el treball científic, sinó per separar-los i concentrar-nos només en aquest últim i els seus límits explicatius. La crítica només pot ser sobre el contingut teòric i es pot criticar que un autor és nacionalista o anti-nacionalista **en tant que** aquest criteri polític ha interferit innegablement en l'anàlisi, perjudicant-la; no *per se*. Des del meu punt de vista, començar a criticar amb arguments polítics les propostes dels científics no diu gaire sobre la validesa de les seves afirmacions teòriques. A més porta a un carreró sense sortida: a la discussió política, científicament no refutable perquè cadascú té la seva opinió i en principi, si s'exposen dins un marc pacífic i democràtic, totes són legítimes.

En aquest sentit no sóc contrària a que es vulgui mostrar que una proposta teòrica pot tenir una lectura política o fins i tot qüestionar políticament les seves implicacions. Ho fa Özkirimli (2003:340) en la seva crítica a Smith quan diu: "*I believe that it is time for ethnosymbolist to face the logical conclusions and normative implications of their well-intended analyses.*" El què no m'agrada és que es negui la validesa científica de la proposta *només* per les seves implicacions polítiques, sense tenir en compte les seves premisses teòriques.

El problema estarà, doncs, en els casos en què la valoració moral de l'investigador sí que interfereix negativament en l'anàlisi del fenomen. I en aquest cas, encara que l'autor/a no la faci explícita, si realment la posició política intervé en perjudici del rigor científic, el lector/a aviat ho percep. Ho podem il·lustrar, per posar un exemple, amb el treball de Guibernau (1997). Es tracta d'un llibre molt interessant i altament recomanable per introduir el tema del nacionalisme a aquells que no el conequin. Encara que en cap apartat ella ho expliciti, pel què es desprèn de la lectura es pot afirmar que l'autora manté un grau de simpatia o proximitat amb la doctrina nacionalista. Al meu parer aquesta posició no invalida en res el rigor dels seus arguments, excepte en un únic punt. I per tant,

artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism", *Nations and Nationalism*, 9 (3):339-55.

és només en aquest punt que se li pot criticar un error; però no per polític sinó per poc científic.

En un moment determinat de la seva obra Guibernau (1997:94-98) estableix una categorització dels estats en dos grups: els estats legítims (aquells en què Estat i nació coincideixen) i els il·legítims (aquells en què no coincideixen). Al meu parer aquí hi ha un error perquè està presentant una tipologia que es pretén neutra usant termes carregats de judicis de valors. En aquest cas és el concepte de legitimitat. L'autora no està parlant d'estat legal o il·legal (criteri d'altra banda molt més fàcil de determinar externament a partir del reconeixement jurídic internacional), sinó de legítim, un terme que prové d'una interpretació ètica. Per tant, no és només una qüestió de terminologia: darrera de la tipologia hi ha un criteri de legitimitat moral. Una legitimitat que prové justament d'assumir com a vàlida la lectura nacionalista, que és la que afirma que el model d'organització política *correcta* és l'estat-nació: és a dir, que els únics estats vàlids són aquells en què estat i nació coincideixen. Em sembla un bon exemple per mostrar com a voltes un discurs ben elaborat, amb rigor i objectivitat, pot trobar-se sobtadament barrejat amb lectures polítiques. I de nou, això interfereix i perjudica encara més el de prou sí complicat món de la terminologia que ja hem vist abans. En aquest cas perquè les orientacions polítiques determinen els termes utilitzats en la descripció. I no obstant, aquest posicionament polític de l'autora no ha de portar a negar la validesa de la resta del treball de Guibernau, que és més que correcte.

És per tot això, doncs, que trobo metodològicament recomanable que un autor reveli les seves preferències polítiques si en té i vol explicitar-les, però no ho considero un requisit imprescindible per fer una aproximació científica al fenomen. I certament no trobo metodològicament necessari obligar als investigadors a revelar les seves preferències normatives, tal com exigeix Özkirimli (2003:353-4) als entosimbolistes: "*The least they can do, however, is to reveal their own normative preferences and perhaps to abandon their claim to political neutrality. Ethnosymbolists are not 'retrospective nationalists', as other critics have claimed, but 'reticent nationalists': they are unwilling to disclose what they feel and that is the problem.*"

Lògicament tota la informació que un autor/a doni sobre les seves concepcions ideològiques permetran al lector/a conèixer millor des de quin punt de vista està fet el treball i calibrar per ell mateix fins a quin punt aquestes posicions ideològiques han interferit en l'anàlisi que se li ofereix. Així mateix, ser un mateix el qui faci explícites les qüestions normatives pot ser una manera d'evitar que siguin els altres els que t'adjudiquin una suposada posició política que potser no has tingut mai. Tot i que aquest no és un mètode infal·lible ja que a vegades hi ha discrepàncies entre el què l'autor diu que és la seva posició ideològica i la que el crític li adjudica. Discrepàncies que el segon sol resoldre argumentant que és ell qui té la raó i atribuint a l'autor una absoluta ceguesa envers la seva pròpia posició política³⁸. Possiblement la font d'aquestes agres disputes està en una tendència a polaritzar en dos extrems les posicions, argumentant que davant del nacionalisme només hi pot haver-hi dues postures: o si està a favor o si està en contra. Aquest tipus de plantejaments polítics maniqueistes (als quals lamentablement estem actualment tant avesats), fan que si un autor no expressa una condemna explícita del nacionalisme com a fenomen polític pugui ser acusat de ser-ne un defensor. Però la pregunta claués: es pot ser no-nacionalista sense haver de ser anti-nacionalista?

Sigui com sigui, arribats a aquest punt i per ser coherent amb el que acabo de dir, el més convenient potser seria explicitar quins són els meus propis posicionaments al voltant del nacionalisme. Els quals, inevitablement, es deriven de la conjunció entre les lectures teòriques efectuades i la meva experiència vital amb el tema. Com ja he dit a la introducció, en aquesta tesi el lector/a no trobarà una posició ni pro ni antinacionalista, sinó la voluntat d'entendre un fenomen sense jutjar-lo. No crec que decidir si el nacionalisme és moralment correcte o incorrecte ajudi a entendre'l millor. En aquest sentit aplicaria al nacionalisme la reflexió que Hroch fa per la idea d'autodeterminació nacional: *"As an object of scholarly analysis, self-determination is neither 'good' or 'bad': it has to be understood as a specific type of social and political claim. This claim results from the following model: subject A feels in a subordinate position regarding subject B and tries to*

³⁸ En algunes ocasions els crítics han acusat de mantenir posicions pronacionalistes a autors que s'han declarat explícitament com a científicament neutrals. En d'altres s'ha donat el procés contrari: alguns autors s'han declarat enèrgicament antinacionalistes (és a dir, en realitat bel·licosament contraris contra un tipus de nacionalisme, el de les minories sense estat que reclamen el seu dret a l'autodeterminació) sense adonar-se que en realitat estan mantenint una posició nacionalista d'estat, un tipus de nacionalisme que ells no reconeixen com a tal.

abolish this subordination. This call for self-determination is, in fact, a call 'from below', and, as usual, it is uncomfortable for those 'above' –that is, for those in power. By rejecting claims from below as 'nationalist', a priori, we would be taking up a position from above.” (Hroch 1995:65) D'aquesta manera, tampoc estic segura que es pugui determinar el caràcter moral d'un fenomen que es caracteritza precisament per la seva dualitat o ambivalència moral. Fet que va portar a Nairn al seu moment a parlar de la “doble cara de Janus” del nacionalisme: *“en síntesis, la esencia del nacionalismo como tal es siempre moral, política y humanamente ambigua. Esta es la razón por la cual las visiones moralizadoras del fenómeno siempre fracasan, tanto si lo alaban como si lo critican.”* (Nairn 1977:323)

Considero que el nacionalisme és una doctrina política moderna que serveix per construir i justificar el nou model d'estat i de societat política que s'imposarà a partir de finals del segle XVIII a gran part del món: l'Estat-nació basat en el concepte de sobirania nacional. En tant que doctrina política, és tant legítima o tant poc legítima com qualsevol altra que es defensi a través de formes democràtiques i pacífiques. Però sigui com sigui, ha esdevingut el fonament de l'actual forma d'organització política mundial. En aquest sentit la doctrina nacionalista, amb el seu argument bàsic de que la nació i l'estat han de coincidir, és tant el fonament de l'estat modern (i per tant, legitima els esforços dels estats actuals per crear o reforçar la seva “nació) com de la legitimitat dels moviments nacionalistes que reivindiquen el seu dret a tenir un estat propi. És més, ambdues formes d'aplicació d'un mateix discurs formen al seu torn dues formes de nacionalisme que es retroalimenten mútuament, dos tipus de nacionalismes simultanis que es basen en el mateix argument retòric per negar-se l'un a l'altre. El nacionalisme no es construeix mai en solitari; sempre es construeix (i s'hauria d'analitzar) en oposició a un (o més d'un) nacionalisme(s) diferents i que necessiten tenir a davant per poder ser i reconèixer-se.

Una altra qüestió són les formes i les estratègies específiques que cada tipus de nacionalisme pren per assolir aquest ideal d'estat-nació que creuen que legítimament els pertoca. En aquest sentit crec que és imprescindible distingir entre el què seria la doctrina nacionalista *per se* del què són les seves expressions històriques concretes. Pel què fa a la doctrina en sí, faria extensible al nacionalisme la reflexió que feia l'escriptor Amin

Maalouf (1999:64) en parlar del fonamentalisme religiós: *“Quan es comet un acte reprobable en nom d’una doctrina –sigui quina sigui –, aquesta doctrina no té per què tenir-ne la culpa; encara que no se la pugui considerar totalment al marge d’aquest acte.”* És a dir, que cal separar en certa mesura la doctrina nacionalista de les seves possibles expressions més negatives o radicals, de tal manera que no es poden condemnar totes les formes possibles del nacionalisme pels actes concrets que en un moment donat s’hagin pogut fer en el seu nom. Aquests serien tant sols l’expressió d’una lectura i utilització possible de la doctrina en qüestió. Com el mateix Maalouf també diu: *“El segle XX ens haurà ensenyat que no hi ha cap doctrina que sigui necessàriament alliberadora en si mateixa, ja que totes poden degenerar, totes es poden pervertir, totes tenen les mans brutes de sang –el comunisme, el liberalisme, el nacionalisme, les grans religions, i fins i tot la laïcitat. Ningú té el monopoli del fanatisme i, inversament, ningú no té el monopoli de l’humanisme.”* (Maalouf 1999:68-69)

Ara bé, recollint la segona part de la primera cita de Maalouf, no oblidem que la doctrina no n’està totalment al marge. Això significa que també hem de buscar en la doctrina quins són aquells elements que, encara que potser no siguin prioritaris en el discurs, estan presents i permeten o possibiliten aquesta lectura negativa. I aquí crec que hi ha el gran problema del nacionalisme com a doctrina: que està basat en una contradicció de base que fa que pugui tenir les dues lectures, la positiva i la negativa. En tant que és, principalment, un discurs de definició de la pertinença al grup i de legitimació com a grup polític, des de l’inici té una doble vessant. Per una banda (com totes les formes de definició de la identitat de grup) és un discurs que pot ser positiu pel que significa de generar valors com la solidaritat de grup, de cohesió social, de defensa de la diversitat cultural i dels particularismes davant un món individualista, globalitzador i culturalment assimilador. No es pot negar que *“Nationalism reinforces, or is the source of, some of the major Western values –participation of the majority in decision-making, cultural enlightenment and diversity, the right of minorities to differ, efficient welfare policies– deriving from the Enlightenment’s conceptions of social progress.”* (Smith 1973:7). En aquest sentit legitima tant la defensa del dret a existir expressada per un petit grup amazònic amenaçat per un Estat sud-americà que negligeix la rica diversitat que hi ha dins seu, com la defensa de la diversitat cultural i lingüística expressada en un grup que es

defineix com a nació i que reivindica la seva diferència davant l'obligada homogeneïtzació a la qual el sotmet un Estat europeu. Ambdós són casos de defensa de la diferència davant un poder nacionalista d'Estat que imposa un model únic de nació on no hi caben tals variants; un s'expressa (principalment) en termes ètnics; l'altre en termes explícitament nacionalistes.

Perquè el nacionalisme també té l'altra faceta, la que s'expressa amb actituds violentes i s'associa amb fenòmens com el terrorisme o el feixisme. Tot discurs d'integració al grup acostuma a ser solidari i incliusiu amb els qui es defineixen com a membres però també insolidari i excloent amb aquells que no ho són. És a dir, que és una doctrina que pot ser i sovint és excloent, xenòfoba i/o racista envers als "estrangers", als no membres. La majoria de vegades es basa en un discurs essencialista i homogeneïtzador, definint un model ideal d'identitat de pertinença al qual s'han d'adaptar tots els que han estat definits com a membres del grup. En aquest sentit, el principal problema del nacionalisme és que es basa en una contradicció fonamental: reivindica la diversitat respecte a fora però la nega respecte a dins. Pressuposa una uniformitat interna inexistent i homogeneïtza la seva diversitat per tal d'aconseguir-ho. De tal manera que "s'oblida" de la defensa de la diversitat quan es tracta de la diferència interna, esdevenint al seu torn tant homogeneïtzador i assimilador com l'Estat que l'està "oprimint" i contra el qual s'aixeca.

En aquest sentit, l'error bàsic de la doctrina nacionalista és justament l'assumpció com a veritat necessària que el model d'Estat a reivindicar és l'Estat-nació. Reivindicació que és la que justifica en sí la demanda nacionalista i que per definició és impossible d'assolir. L'exigència de que la nació (o grup cultural/ètnic) ha de coincidir amb un Estat (o que es correspon amb uns límits polítics propis) parteix d'una suposada homogeneïtat cultural inexistent en cap lloc del món. Per tant, l'Estat-nació que assumeix el discurs unificador, utilitza estratègies més o menys legítimes per aconseguir fer coincidir la "nació" dominant amb les fronteres polítiques. I el nacionalista que protesta davant el domini d'un nacionalisme d'Estat homogeneïtzador perquè aquest no té en compte la seva diversitat interna, genera la mateixa dinàmica unificadora dins seu perquè està reivindicant justament el mateix model d'estat contra el qual lluita: un estat-nació a imatge i semblança del que li està negant el dret a l'existència en la diferència. És per aquest motiu que en la

majoria de casos històrics, quan s'ha concedit la independència a una regió poques vegades s'ha resolt el conflicte; només s'ha traslladat a un altre nivell. En aquest sentit sembla que la història ha donat la raó a Richard Lansing (secretari d'Estat dels EUA al final de la Iª Guerra Mundial) quan deia que el problema del nacionalisme és que *"Levantará esperanzas que nunca podrán ser satisfechas y costará miles de vidas."*³⁹

Però el nacionalisme no sempre ha costat milers de vides. A vegades hi ha hagut casos de nacionalisme la resolució dels quals ha millorat realment la situació de la població i que han resolt pacíficament situacions de convivència problemàtiques. I no cal anar, com es fa sempre, a l'exemple paradigmàtic de la separació de Txèquia i Eslovàquia. No fa gaire, el 3 de juny de 2006, el món ha estat testimoni de com Montenegro es separava "amigablement" (a través d'un plebiscit pacífic) d'una Sèrbia històricament associada amb altres processos d'independència absolutament dramàtics en les seves conseqüències. Per altra banda no cal oblidar que la majoria d'estats actuals funcionen aplicant constantment l'ideal nacionalista en el seu dia a dia (encara que no es digui explícitament o es parli de patriotisme; v. Billig 1995) sense que això impliqui directament un balanç negatiu en vides humanes (excepte en moments històrics molt concrets).

De tota manera, no sóc gaire partidària de la pràctica força habitual d'usar exemples particulars de processos nacionalistes per afirmar la bondat o malignitat del nacionalisme. Penso que és un exercici que no aporta res al coneixement del fenomen i que no té gaire en compte el fet que es tracta de processos històrics i per tant, dinàmics, canviants. D'aquesta manera, qualsevol que argumenti a favor o en contra de la doctrina nacionalista basant-se en el què en un moment concret s'està fent en el seu nom, es pot trobar fàcilment contradit en els seus arguments pels canvis històrics que posteriorment es produeixen. N'és un exemple paradigmàtic la "conversió" històrica del poble jueu de víctimes a botxins. Que s'apliqui amb mètodes més o menys democràtics i amb formes més o menys tolerants o repressives és el que converteix els diferents tipus de nacionalisme en més o menys condemnables en cada moment històric. El nacionalisme no és bo o dolent en essència; el problema és que està basat en un ideal impossible. El què hi ha en la pràctica històrica són diferents usos i lectures que el propi discurs nacionalista

³⁹ Citat per Pradera, "Las mil caras del nacionalismo", *El País*, Madrid, 8 març de 2003, p.3.

permet o implica i que es desenvoluparan de manera canviant en funció de les circumstàncies històriques, socials i polítiques concretes.

És per això que crec que, si cal donar una opinió política sobre el tema, caldria basar-la només en l'opinió que genera la doctrina en general, no en les seves aplicacions concretes. I en el meu cas això és reduïx simplement a exposar que considero que es tracta d'una doctrina política contradictòria, basada en un ideal inassolible i, per tant, amb alguns elements positius i molts punt foscos. En paraules de Hroch (1995:82), *"We ought indeed to criticize and to refuse nationalism as a way of thinking, and force as a method of struggle for power and for 'national interests', but we have to accept the fact that current national movements, based upon conflicts and tensions similar to the 'classical' ones, regard the right for self-determination as the only just solution to their problems, even if it were to produce new tensions and injustice."* Com tantes altres ideologies. I per tant, que és legítim que hi hagi gent que cregui en aquestes doctrines (com d'altres creuen en d'altres) i que les reivindiqui, sempre i quan la seva defensa es faci a través de fórmules democràtiques i pacífiques. No seré pas jo qui negui el dret a l'autodeterminació dels pobles, expressió màxima de la democràcia, encara que em costi molt trobar els criteris per delimitar qui és aquest poble que es pot determinar. Tothom té dret a creure en idees que d'altres poden considerar errònies mentre la seva creença no comporti un perjudici per als altres. Sobre política, com sobre gustos, no hi ha veritats superiors. Però sobretot, el què és més important i que m'agradaria deixar ben clar és que crec que la meua opinió política no té o no hauria de tenir cap mena d'importància per poder entendre i analitzar el fenomen en si. L'explicació del nacionalisme ha de ser independent de la posició personal envers el tema dels investigadors que l'analitzen. O així crec que hauria de ser.

CAPÍTOL 2

LES TEORIES DEL NACIONALISME EN LES CIÈNCIES SOCIALS (1): ELS “PRECURSORS”

Com ja s'ha comentat en l'apartat anterior, en aquest capítol em proposo repassar el llarg període que va des de mitjans del segle XVIII fins als anys seixanta del segle XX. L'objectiu principal és repassar uns anys que han estat reivindicats per alguns teòrics contemporanis com a productius pel que fa a la construcció teòrica sobre el nacionalisme (v. Smith 1971, 1973 i 1983; Llobera 1994b, 2003a i 2003b; Guibernau 1997). I veure exactament en què es concreta aquesta aportació. La voluntat final no és, doncs, analitzar amb profunditat l'obra dels pensadors que apareixen reivindicats com a precedents teòrics. Sinó conèixer quins han estat els camins seguits dins les ciències socials que han portat a la situació contemporània. I poder calibrar fins a quin punt aquest passat ens permet entendre millor les característiques, propostes i mancances del corpus teòric actual al voltant del nacionalisme.

L'interès constant per relacionar la producció teòrica amb el context històric on aquesta es desenvolupa m'ha portat a dividir aquest llarg període en funció dels principals esdeveniments històrics que marquen l'evolució d'aquesta etapa i, molt especialment, el desenvolupament del mateix nacionalisme. Com sempre, tota elecció d'una data específica per a separar etapes històriques té un cert punt d'arbitrarietat, donat que en realitat la història és un procés continu en el qual els esdeveniments vénen lligats de manera interrelacionada. Però posats a escollir moments clau en la història, he agafat com a criteris de delimitació les dues guerres mundials, ja que crec que el seu impacte social i polític i les seves conseqüències constitueixen un punt d'inflexió prou important en la situació mundial i en la vida i obra dels autors com per esdevenir un referent històric indiscutible. Seguint aquest criteri en un primer moment vaig dividir el període que ens ocupa en 3 etapes: a) de la Revolució Americana a l'esclat de la I^a Guerra Mundial; b) el període d'entreguerres; i finalment c) de la postguerra fins a l'inici dels anys seixanta.

Com es pot observar a simple vista, la primera etapa assenyalada, que aniria de 1776 a 1914, fa referència a un període molt llarg (més d'un segle) i d'extensió desproporcionada si el comparem amb les altres dues (que duren aproximadament uns vint anys cadascuna). Es tracta d'un període intens, una etapa singular i única en la història de la humanitat i que habitualment s'ha considerat (des de la perspectiva occidental) que significa l'entrada a l'edat contemporània i a l'anomenada modernitat. És un segle "llarg" perquè comença a finals del XVIII, marcat per la consolidació dels efectes de les anomenades "*twin revolutions*" (o revolucions bessones: la Industrial i la Francesa), les quals generaran una sèrie de dinàmiques que acabaran de resoldre's a principis del segle XX (Culla 2000). És un moment d'aparició de noves corrents ideològiques i moviments d'emancipació social (liberalisme, racionalisme, romanticisme, socialisme, comunisme) que marcaran la història contemporània. I alguns dels quals acabaran desembocant en la I^a Guerra Mundial i en formes polítiques i ideològiques de gran influència en el desenvolupament històric del segle XX (com el feixisme, l'estalinisme o el nazisme). Però, sobretot, és quan apareix, es consolida i s'estén el nacionalisme com a doctrina i com a fenomen històric: tant per part dels estats que intenten convertir-se en estats-nació moderns, burocràtics i homogeneïtzadors, com per part de les reivindicacions dels "pobles sense història" que hi reaccionen en contra.

Tenint en compte tot aquests factors històrics, considero important repassar tot aquest període per veure quines són les aportacions que sobre el tema s'han pogut fer. Sobretot considerant que és també en aquest moment històric quan s'inicia la institucionalització de la majoria de ciències socials tal com les coneixem ara. No és estrany que sigui un moment especialment estudiat per part dels teòrics contemporanis del nacionalisme, que hi busquen descobrir quin va ser el paper dels anomenats "pares fundadors" de les diferents disciplines envers el tema que els ocupa. De tota manera, donada la desproporcionada extensió que prenia aquest període, ha optat per separar-lo en dues etapes. El criteri de delimitació ha estat la revolució de 1848, un fenomen que la majoria d'historiadors marquen com un punt d'inflexió per a la història europea. De manera que finalment el capítol ha quedat estructurat en les següents quatre eres o períodes:

1. De 1776 a 1848: l'apogeu de l'ordre burgès i les seves contradiccions;
2. De 1850 a 1919: les contradiccions que porten a la guerra;
3. De 1920 a 1945: el període d'entreguerres i l'ascens dels totalitarismes;
4. De 1945 a 1959: l'antagonisme Est-Oest i la descolonització.

Aquesta estructura encaixa prou bé amb el procés de desenvolupament del nacionalisme i coincideix bastant amb la periodització que habitualment s'estableix en la recerca de precedents.

2.1. De 1776 a 1848: l'apogeu de l'ordre burgès i les seves contradiccions

Tot i que la datació de l'origen del nacionalisme no és fàcil i no hi ha un acord absolut entre els teòrics sobre quina seria la data concreta (sempre més simbòlica que real) d'aparició del fenomen, sembla que cada vegada hi ha més autors disposats a acceptar que és al voltant d'aquest període que s'origina a Europa central i Nord Amèrica el nacionalisme com a ideologia i moviment polític⁴⁰. Tot i les discrepàncies que hi ha entre situar la "data" determinant (que oscil·la entre la Declaració d'Independència dels EUA al 1776 i la Revolució Francesa de 1789), uns i altres estan d'acord en què és al voltant d'aquests anys que es configura i es consolida un nou pensament polític. Un pensament polític que crea i legitima simultàniament un nou model d'estat modern, l'estat-nació. I que també legitima, en nom d'aquest model ideal d'estat, les consegüents proclames de canvi en les fronteres polítiques establertes que es fan en aquest període per tota Europa. Aquest fenomen forma part del procés d'ascens i consolidació de l'ordre social burgès que es produeix en aquest període. I que es caracteritza per la demanda simultània de drets socials i polítics en forma de revolucions liberals per tota una Europa en convulsió.

Aquesta primera etapa és descrita pels historiadors com l'era de les revolucions i la formació dels Estats-nació. Per això se l'ha denominat sovint com "la primavera dels

⁴⁰ Que no com a sentiment, ja que pels autors perennialistes, l'origen de la nació i el sentiment nacional (i en alguns casos fins i tot nacionalista) és anterior i es podria documentar ja la seva presència a l'Europa medieval i fins i tot per alguns, també al món clàssic. Vegeu Brandon (1967), Mendels (1992), Finley (1986), Grosby (1991), Greenfeld (1992) o Llobera (1994c).

pobles” (Culla 2000). Per molts dels autors començaria amb la Declaració d’Independència nord-americana, que es mostra com la suma dels dos elements que presidirien tot el cicle de les revolucions liberals a Europa i Amèrica fins el 1850. Per una banda hi ha la proclamació dels principis (considerats universals) de l’idealisme humanitari de la Il·lustració europea del s. XVIII, entre els quals destaquen el principi de sobirania popular, el dret a l’autogovern i el refús dels privilegis de l’Antic Règim. I per l’altra banda hi ha la creació d’un estat propi a Nord Amèrica a partir de la secessió respecte a Anglaterra i basat en noves fórmules de vinculació política amb el govern. És a dir, el canvi fonamental de ser considerats súbdits a esdevenir ciutadans. Aquesta important fita històrica fou ben aviat seguida per la Revolució Francesa i la Declaració dels Drets de l’Home i el Ciutadà, que no sols proclamava els grans enunciats burgesos de llibertat, igualtat i propietat o de resistència a l’opressió, sinó que també definia i instaurava una sèrie de drets civils i polítics concrets encara avui reclamats (principi de legalitat, presumpció d’innocència, llibertat religiosa, d’expressió i impremta...etc.). I no menys important pel que fa al tema que ens ocupa: en l’article 3er. derivava el principi de sobirania de la nació.

La Revolució Francesa i l’experiència imperialista napoleònica acabaran de formular i expandir aquestes idees liberals i nacionalistes per tota Europa. En poc temps es genera un model de Constitució que mica en mica, anirà proclamant-se per a cada país europeu i consolidant un nou concepte d’estat nacional basat en una idea combinada de sobirania popular (entesa com a nacional) i el reconeixement del dret a l’autodeterminació⁴¹.

En aquest període el nacionalisme tendeix a associar-se als ideals de llibertat i democràcia, especialment amb els ideals emancipadors dels patriotes grecs, polonesos, italians i hongaresos. I s’expressa en multitud de fronts. Per una banda, el procés expansiu de la França napoleònica acaba amb el Congrés de Viena de 1815 que, a part de restaurar

⁴¹ Així fou en el cas d’Espanya amb la Constitució de Cadis de 1812, que en el seu article 3er. declara: “*La soberanía reside esencialmente en la Nación, y por lo mismo pertenece a ésta exclusivamente el derecho de establecer sus leyes fundamentales.*” (Culla, 2000:29). Cal remarcar que prèviament la Nació espanyola apareix descrita com a lliure, independent i formada per “*la reunión de todos los españoles de ambos hemisferios*”, reflectint la importància que en aquells moments tenien les possessions colonials per a la identitat nacional.

el sistema absolutista i restablir les fronteres polítiques dels estats en joc, ja mostra una primera preocupació pragmàtica internacional per la protecció de les minories. Per primera vegada hi ha un cert reconeixement d'aquest tipus de drets (el principi de les nacionalitats i el de l'autodeterminació) en la seva exigència de participació dels polonesos dins les institucions polítiques de Rússia, Àustria i Prússia.

Per altra banda, es prou conegut i recordat que és ara quan comença el procés d'unificació d'Alemanya i Itàlia (encara que aquest procés no acabarà fins al període que analitzaré després), i s'aconsegueix la independència grega, que tanta influència tindrà per a la resta d'Europa⁴². Tots tres casos reflecteixen el procés de gradual desintegració dels grans imperis austrohongarès i otomà que acabarà desembocant en l'esclat de la I^a Guerra Mundial. Però potser en la historiografia sobre el nacionalisme no es destaquen tant altres processos que també es donen en aquest període i que ajuden a entendre com el nacionalisme (tant des del poder de l'estat com en contra d'aquest) es va consolidant per tota Europa⁴³. Però tampoc es tenen en compte els processos nacionalistes que es donen fora del vell continent. Donat l'origen europeu del nacionalisme – anglofrancès pel que fa a les idees il·lustrades; alemany pel que fa al romanticisme -, i a la seva ràpida extensió amb diferents moviments de “Renaixença” nacional per tot el continent, no és estrany que la majoria de teòrics del nacionalisme, especialment els historiadors, tendeixin a mostrar una visió força “eurocèntrica” d'aquest període. En gran mesura crec que aquesta mirada centrada en Europa es justifica pel curs dels esdeveniments i em sembla correcta adoptar-la. El que no sembla tant normal és que, al costat d'aquests processos de consolidació nacional europea, no es faci referència també als processos d'independència dels països americans que es donen al llarg d'aquest període, quan les colònies americanes, seguint

⁴² En el cas d'Alemanya, es considera que l'inici del procés està en la publicació al 1807-8 dels *Discursos a la nació alemanya* de Fichte, motiu pel qual és considerat el pare del nacionalisme alemany modern. Recordem que en aquells moments els múltiples estats alemanys estaven ocupats o satel·litzats per l'Imperi napoleònic, i després de la derrota de Napoleó, continuaran fragmentats en 38 estats independents. Les coses començaran a canviar a partir de 1828, quan comenci una unió duanera alemanya o *Zollverein*, constituïda gradualment al voltant de Prússia. I que servirà de pròleg a la unificació política, que finalitzarà al 1871. Pel que fa al cas grec, la declaració d'independència grega es produeix l'any 1822, tot i que no l'assoleixen plenament, amb el suport de les grans potències europees, fins el 1832.

⁴³ En són un exemple la independència al 1830 de Bèlgica i Holanda (que des de 1815 formaven els Països Baixos); la constitució democràtica dels 12 estats de Suïssa el mateix any; o l'informe que presentà el 1833 el Comte Uvarov (Ministre d'instrucció pública del Tsar Nicolau I de Rússia), i que fundarà l'anomenada teoria del nacionalisme reaccionari rus, convertida en doctrina oficial de l'imperi fins a la revolució de 1917.

l'exemple dels EUA, també aniran reclamant i aconseguint la independència com a nous estats⁴⁴.

No entenc perquè la majoria d'estudiosos del nacionalisme tenen tant poc interès per analitzar aquests processos d'independència. Una absència al meu parer molt remarcable i que contrasta molt amb la importància que se sol donar als processos d'independència dels països africans i asiàtics que es produiran després al segle XX. Penso que es tracta precisament de casos històrics als quals caldria prestar molta atenció, no tant sols per conèixer les variacions que el nacionalisme pot presentar en aquests nous països americans, sinó també per poder explicar millor els propis processos europeus que se suposa que són el seu objecte d'anàlisi. Crec que cal tenir molt en compte les conseqüències ideològiques i polítiques que aquests processos d'independència tenen, tant per les pròpies colònies que s'independitzen (que han de construir un discurs d'identitat i de legitimitació de la fundació dels nous estats) com també per les seves metròpolis (que perden poder i han de reformular els elements definidors de la seva identitat com a nació). En molts casos durant aquest període hi ha potències europees que es troben lluitant simultàniament per l'expansionisme imperialista a Àfrica i Àsia i per mantenir el seu domini colonial a ultramar. I aquests processos incideixen i donen forma als diferents discursos que sobre la nació, l'estat i la identitat s'estan construint en les metròpolis. N'és un bon exemple l'impacte que va tenir per a Espanya i per al nacionalisme espanyol la pèrdua de les seves possessions colonials i, especialment, de les últimes colònies (Cuba, Puerto Rico i Filipines) entre 1895 i 1898. Situació que va generar una crisi moral i de consciència col·lectiva, expressada intel·lectualment en l'anomenat regeneracionisme⁴⁵.

Finalment, no s'ha d'oblidar que paral·lelament als processos nacionals i nacionalistes d'aquest període, aquesta època es caracteritza també per ser un moment d'importants canvis econòmics i de reivindicacions socials. Durant el desenvolupament i expansió de la revolució industrial es produeix l'aparició i creixement dels moviments

⁴⁴ Després dels EUA al 1776, la majoria de països americans comencen a proclamar la seva independència que s'anirà fent efectiva al llarg del segle XIX. Comença al 1804 Haití (que abans de 1848 ja l'havia aconseguida) i la segueixen, entre altres, Xile, Colòmbia, Paraguai, Uruguai, Veneçuela, Mèxic, Argentina, Perú, Brasil i Canadà.

⁴⁵ Recordem com la Constitució de Cadis parlava dels espanyols "nacionals" d'ambdós hemisferis. Vegeu la nota 2.

socialistes utòpics i llibertaris i de l'anarquisme(Culla 2000). Procés que culmina al 1848 amb la redacció per part de Marx i Engels del *Manifest Comunista*. En aquest sentit penso que cal tenir molt en compte el component de classe i d'ascens de la burgesia d'aquest període que portarà a l'onada de revoltes burgeses de 1848. Un factor a destacar per a les interpretacions materialistes de l'origen i desenvolupament del nacionalisme.

Tenint en compte aquests elements històrics, no és estrany doncs que no s'acostumi a fer referència a aquesta etapa per a buscar-hi precedents teòrics del nacionalisme. És difícil imaginar que es pugui trobar algun intel·lectual de l'època capaç d'analitzar un fenomen que li és massa contemporani i que amb prou feines s'està construint en el mateix moment com a moviment i com a ideologia com per ser percebut i discutit. No serà fins a partir de 1848 que el nacionalisme prendrà la forma i la força que el situï com un fenomen a tenir en compte. De tota manera, en tot hi ha excepcions i en el nostre cas l'excepció es troba en l'obra de Smith. Aquest, en la seva constant recerca de referents teòrics, cita com a autors a tenir en compte per a la història de les teories del nacionalisme als il·lustrats francesos i escocesos del segle XVIII⁴⁶. Com ja he argumentat en l'apartat anterior, no considero correcta aquesta interpretació que fa Smith dels pensadors del segle XVIII, als quals, si se'ls ha de considerar precedents d'alguna cosa, és més aviat de les noves formes de pensament polític que es generen en aquest període (i que d'una forma o altra portaran a l'elaboració del discurs nacionalista) més que no pas de la seva capacitat d'anàlisi d'un fenomen que tot just llavors s'estava forjant.

2.2. De 1850 a 1919: les contradiccions que porten a la guerra

La majoria d'historiadors destaquen que en aquest període es pot afirmar que la Revolució Industrial, com a tal, ja ha acabat el seu procés de desenvolupament i que la industrialització s'ha generalitzat (encara que en forma regionalment desigual)⁴⁷ per la majoria de països d'Europa occidental. Lògicament aquesta consolidació del sistema

⁴⁶ V. Smith (1983:20-22). En la seva obra més recent es "limita" a citar a Siéyes i Michelet com a referents (Smith 2000:39).

⁴⁷ I aquest és un element important per als teòrics com Nairn (1977) o Hechter (1975), que situen la seva interpretació de l'origen del nacionalisme just en aquesta desigualtat en l'expansió de la industrialització.

industrial implica un creixement de la classe obrera i aquest període veurà l'aparició i enfortiment de moviments de classe que caracteritzen aquests anys com una època de fortes tensions socials i de lluites al carrer (Culla 2000). Per una banda hi ha les reivindicacions dels moviments proletaris i de lluita obrera i sindical; per l'altra, les demandes burgeses. Aquest serà un eix de conflicte constantment en pugna amb les lluites nacionalistes que s'estan donant simultàniament i que no es pot obviar⁴⁸.

Políticament parlant, els historiadors situen l'inici d'aquest període en el cop d'Estat de Lluís Napoleó Bonaparte, que es proclama emperador del francesos i que restaura l'ordre social (a través de poders dictatorials) a l'Europa que s'havia vist trasbalsada per les revoltes liberals de 1848. Durant aquest període predomina una filosofia general de la "pau armada" i dels tractes entre aliats que regirà a Europa fins el 1914. El més important és que és en aquesta etapa quan s'acaben de consolidar i desenvolupar aquells processos nacionalistes i nacionals europeus que hem vist que s'havien iniciat en la primera meitat del segle XIX (com la unificació italiana i l'alemanya), i es produirà la independència dels països europeus i americans que encara no la tenien⁴⁹. Però no es tracta sols del període d'assoliment dels processos nacionalistes d'independència o secessió. En aquest període es produeix la consolidació "nacional" a partir de la centralització burocràtica i els mecanismes d'homogeneïtzació de molts dels estats amb més llarga tradició històrica. En pot ser un bon exemple el cas dels EUA, que al llarg del segle s'estan construint com a país a través d'un procés d'expansió territorial per l'oest (i d'extermini dels nadius que hi viuen) i que pren una forma gairebé definitiva el 1853 amb la compra de la part sud d'Arizona a Mèxic⁵⁰. Així mateix, al cap de ben poc els Estats Units viuen la convulsió de la seva guerra civil o de Secessió (1861-65), que encara que és una lluita

⁴⁸ Recordem que a Anglaterra, bressol de la industrialització i zona de sindicalisme i exiliats polítics alemanys i francesos, es constitueix la primera organització de treballadors internacional (l'AIT) el 1864. El gener de 1883 apareix la Declaració de Principis anarquista, els quals a finals de la dècada escolliren el terrorisme individual com a mètode de conscienciació del proletariat i de lluita contra l'enemic de classe. I que, ja en el nou segle, a Rússia es produirà l'esclat revolucionari soviètic al 1917 (amb un primer assaig al 1905) amb totes les seves conseqüències socials, però també nacionals, amb la creació de la URSS per a tots els pobles i nacionalitats que queden sota la seva "influència".

⁴⁹ En aquest període continuen les proclames de les anomenades "nacions" que reclamen el dret a tenir un estat propi, especialment en el marc dels grans imperis austrohongarès i otomà que s'estan desintegrant. Per altra banda la situació d'Irlanda cada vegada va prenent més protagonisme en l'escena internacional. El 1886 hi hagué un intent de resoldre el conflicte per part de Gladstone (Primer Ministre liberal de Gran Bretanya) que va presentar un projecte de *Home Rule* per Irlanda que fou refusat pels britànics (fet que, en certa manera, va conduir a Irlanda als sagnants conflictes del segle XX).

⁵⁰ Tot i que el procés no es donarà per acabat fins a la incorporació, al 1959, d'Alaska i Hawaii.

social i econòmica directament relacionada amb els drets dels esclaus, també és, tal com el seu nom indica, un intent de separació de la Unió per part dels 11 Estats del Sud que formen la Confederació. La seva derrota per part del Nord reforça i consolida la construcció dels EUA com a estat nacional.

Simultàniament a aquest procés expansiu dels EUA, a Europa es desenvoluparan els projectes autoritaris d'expansió territorial o imperialista que en dècades posteriors acabaran desembocant en l'esclat de la Gran Guerra en el tombant de segle. Uns processos que es veuen agreujats pel despuntar, en l'últim quart del segle XIX, d'una nova forma d'odi racista, l'antisemitisme modern, sostingut per arguments econòmics, socials o ètnics suposadament de caràcter científic. Aquest antisemitisme no sols és important perquè portarà als fets nazis del segle XX, sinó també perquè contribueix a la formació i expansió d'una forma particular de nacionalisme: el sionisme jueu⁵¹. Tots aquests elements sumats (especialment el fort nacionalisme imperialista i la lluita per l'expansió colonial) derivaran en l'esclat el 1914 de la I^a Guerra Mundial, una autèntica tragèdia per a Europa en tots els sentits i que afectà durament la intel·lectualitat europea i americana.

Contràriament al què es produïa a l'etapa anterior, aquest és un període molt treballat pel què fa a la recerca de precedents. En general es cerquen dos tipus de figures teòriques diferents. Per una banda hi ha els escrits polítics dels pensadors i filòsofs del segle XIX. Per l'altra, hi ha una recerca de referències científiques per part dels "pares fundadors" de les ciències socials, els quals se suposa que haurien d'aportar la perspectiva objectiva i rigorosa que falta als primers i que tant importants són pel pensament occidental de finals del segle XIX i inicis del XX. Es busca en Marx, Durkheim i Weber aquelles referències que han de servir de guia als seguidors dels seus plantejaments i que caracteritzaran el desenvolupament posterior de les ciències socials.

No vull tornar a entrar aquí en el debat sobre els precursors que ja he exposat en l'anterior capítol. Només vull recordar que, en la meua opinió, en tot aquest període no hi

⁵¹ Recordem que, arran d'aquest nou antisemitisme i sobretot, després de l'impacte emocional de l'*affaire Dreyfus*, al 1896 Theodor Herzl escriu *L'Estat Jueu*, obra que dona inici i organitza el sionisme o nacionalisme jueu modern (i que convertirà a aquest escriptor i periodista jueu vienès en el profeta o precursor de l'estat d'Israel que naixerà mig segle després).

ha cap mena de reflexió de tipus analític sobre el nacionalisme com a fenomen a estudiar, tot i tractar-se, ja ho he comentat, del període de la seva consolidació i expansió - en les seves diferents variants- per Europa i el món. Però com que s'ha dedicat tantes pàgines als precedents per erigir-los en els precursors de les actuals teories del nacionalisme, caldrà fer menció a aquestes figures i a les idees que en deriven. Però el què més m'interessa destacar de tot plegat és, justament, la pregunta de per què aquests primers pensadors socials fan poca atenció explícita als problemes de nacionalitat i nacionalisme, com si el subjecte no mereixés investigació especial o separada. La pregunta sorgeix amb més força quan sabem que era un fenomen fortament present en el seu entorn i que a alguns d'ells va arribar a afectar directament, especialment amb l'esclat de la I^a Guerra Mundial. Les causes d'aquesta mancança són difícils de determinar (i de fet podrien ser objecte d'una tesi doctoral pròpia) però dedicarem un espai en aquest capítol per recollir algunes de les propostes que s'han suggerit com a resposta.

2.2.a. Els "precedents polítics": Lord Acton, John Stuart Mill i Ernest Renan

Respecte al primer grup de precedents, el dels pensadors polítics, els noms que apareixen més freqüentment citats són els de Lord Acton, John Stuart Mill i Ernest Renan. Tots tres són pensadors i filòsofs i les seves obres es poden situar directament en l'àmbit de les propostes normatives. En són un bon exemple **Lord Acton i Mill**, que inicien un debat polític al voltant de model d'Estat que arribarà fins a la 2ª Guerra Mundial (amb la participació d'autors com Ernest Barker i Alfred Cobban)⁵². L'objectiu ètic del debat era buscar fórmules polítiques que evitessin el despotisme i això els porta a interpretacions oposades sobre quin model d'Estat era el més correcte i, per tant, "trionfaria" històricament. Afirmar Connor que en el debat hi havia escasses i mal interpretades referències a experiències estatals reals i, per contra, elevades dosis de vanitat sobre la importància política dels intel·lectuals, en tant que una de les seves premisses implícites era que "*quien quiera que presentara los mejores argumentos en contra o a favor del Estado multinacional dirigiría su destino.*" (Connor 1998:3). En sentit estricte, doncs, les seves obres es poden considerar assaigs sobre política amb una voluntat clarament

⁵² Curiosament Smith no cita a aquests dos autors clàssics en el text de 1983, però sí que apareixen en les síntesis teòriques de 1971 i 2000 com a referents a tenir en compte.

normativa, però no pas anàlisis del nacionalisme. A molt estirar, sobre el principi de les nacionalitats, que no és ben bé el mateix.

El debat apareix plantejat per primer cop en l'obra de J.S. Mill sobre el govern representatiu, *Considerations on Representative Government* (1861). En aquest text sosté el principi de que els límits del govern han de coincidir amb els de la nacionalitat. Lord Acton per la seva banda, a *On Nationality* (1862), en resposta a la polèmica generada pel text de Mill i amb el mateix objectiu ètic en ment, arriba a la conclusió contrària: per evitar el despotisme el millor és un estat multinacional (regit per un sistema d'autonomia cultural), el qual considerava vehicle indispensable de la civilització.

En definitiva doncs, es tracta d'uns textos que debaten temes al voltant de la nacionalitat (atenció! tal com s'entenia en aquella època el concepte) i les formes més representatives de govern. I si bé aquests són elements que estan en la base del propi discurs nacionalista, no en són una anàlisi teòrica en el sentit que jo aplico en aquest treball. No hi ha dubte que es tracta de pensadors importants per entendre la perspectiva liberal sobre el nacionalisme que serà seguida al segle XX⁵³. Però sobretot, el què cal destacar és que es tracta d'uns plantejaments fets des de l'assaig polític. I que han estat reivindicats sovint des del present també amb objectius polítics. Mill ha estat erigit en el primer inspirador i defensor del principi de les nacionalitats (ignorant o oblidant que, en el mateix text en què propugna aquest principi, també nega la utilitat d'aplicar-lo a la pràctica en la majoria de casos). Davant d'ell, Lord Acton és presentat com el primer a adonar-se dels perills homogeneïtzadors de la doctrina nacionalista.

Aquest tipus de lectura normativa també es pot aplicar al cas d'**Ernest Renan**, famós per la conferència que va impartir a la Sorbona l'any 1882, *Qu'est-ce qu'une nation?*. En aquest escrit Renan intentà fer una definició rigorosa i objectiva de la nació, proposant-ne una interpretació voluntarista o subjectivista, on l'element més important que la defineix (per bé que no l'únic, com a vegades s'ha mal interpretat), no són suposats trets diferencials objectius, sinó la voluntat de la població que en forma part. Renan escriu amb un to rigorós que ha portat a alguns crítics a definir-lo com el primer intent de fer una

⁵³ Així ho afirma Blas Guerrero (1999:13) pel cas de Lord Acton.

aproximació científica al nacionalisme. En el que sí coincideixen la majoria d'interpretacions posteriors és que el text cal entendre'l en el context històric en què fou escrit: en el marc d'un debat polític encès al voltant de la disputa francoalemanya per Alsàcia i Lorena posterior a la unificació germànica. La seva definició de nació justifica la reclamació francesa de considerar propis els territoris annexionats, i està construïda en clara contraposició a les argumentacions racials i culturals dels alemanys. El seu discurs no qüestiona ni la nació com a realitat (que considera que encaixa perfectament amb estats com els d'Espanya, França o Anglaterra), ni la pertinença del principi de les nacionalitats quan aquest s'aplica seguint el "seu" concepte de nació. Encara que els seus arguments tenen la capacitat de ressaltar elements que després seran àmpliament utilitzats des de la perspectiva voluntarista o constructivista del nacionalisme⁵⁴, no crec que la intenció de Renan fos realment analitzar amb profunditat el nacionalisme. Més aviat cal veure'l com un dels principals constructors del discurs nacionalista francès. Només des d'una implicació política amb la idea francesa d'Estat-nació es pot entendre que en el mateix text, després de constatar la necessitat de manipulació històrica per a construir la nació, ell mateix practiqui "l'oblit històric" en afirmar que "*França està orgullosa de no haver intentat mai obtenir la unitat de la llengua amb mesures coercitives*" (Sentmartí 2001:157). No oblidem doncs que, voluntàriament o no, Renan ha esdevingut un referent per al discurs polític nacionalista a França, en la variant anomenada cívica o política de la nació.

2.2.b. Els "precedents científics": Marx i Engels, Durkheim i Weber

Deixant de banda les possibilitats i límits d'aquests destacats pensadors polítics del segle XIX, aquest període històric destaca sobretot per l'absència de reflexió sobre el nacionalisme per part dels "*pères fondateurs*" de les ciències socials. En aquest àmbit la recerca s'ha centrat especialment en les figures de Marx, Durkheim i Weber, en tant que són els generadors de les gran línies interpretatives on s'han desenvolupat les ciències

⁵⁴ Bàsicament la seva postura coincideix amb la dels que consideren que el nacionalisme es construeix no sobre una nació real i objectiva, sinó sobre la construcció política que el grup (o una part, això ja depèn de la interpretació) fa d'ell mateix. Una interpretació teòrica "subjectivista" la trobarem, per exemple, en la perspectiva de Weber o en la definició de Connor de la nació com un grup que *creu* tenir una ascendència comuna (Connor 1998).

socials. Però no són els únics que han estat objecte de revisió⁵⁵. Donada la seva importància en el pensament de l'època i, sobretot, la seva influència en els desenvolupaments teòrics posteriors, és inevitable i fins a cert punt està justificat buscar qualsevol referència que aquests autors hagin pogut fer al voltant del tema, per petites i poc sistemàtiques que siguin. El gran problema que planteja aquesta recerca és que ni Marx, ni Durkheim ni Weber van tractar directament i en profunditat el tema del nacionalisme. Cap d'ells va intentar fer una aproximació teòrica a la qüestió i sols tenim referències escadusseres a temes que s'hi poden considerar d'alguna manera relacionats: respostes tàctiques de Marx que intenten donar la pauta de conducta del proletariat davant conflictes nacionalistes concrets; comentaris de Durkheim sobre la relació entre nacionalisme i patriotisme en la seva participació en un debat públic; o la definició de Weber de nació i de grup ètnic en un text inacabat. Cosa que no significa que aquests autors no tinguessin una posició política determinada sobre el tema i, fins i tot, una interpretació personal sobre la seva naturalesa com a fenomen social. La qüestió és que no la formularen en termes analítics en un text de referència al qual es pugui recórrer com a font fiable.

Cronològicament cal començar per dues figures com són **Marx i Engels**, als quals seguiran destacats hereus com Luxemburg, Bauer o Lenin. El "problema" dels pares marxistes és que aquests no fan una anàlisi acurada del fenomen nacionalista (o almenys no es troba escrita en cap document conegut) i sobretot, no donen unes pautes explícites per interpretar-lo que puguin seguir els seus successors. El què hi ha són referències disperses (a partir sobretot dels anys 1848-49) en textos on opinen sobre la posició que el socialisme ha de prendre davant dels casos concrets de conflictes nacionalistes. La manca d'una reflexió profunda sobre el nacionalisme ha deixat a la tradició marxista sense una proposta teòrica precisa ni solucions globals: tan sols queden tesis, propostes estratègiques específiques, principis programàtics i solucions, a vegades complementàries, però també sovint contradictòries.

⁵⁵ A aquestes tres "vaques sagrades" que tothom cita, se'ls afegixen altres autors en funció dels interessos teòrics de l'investigador que està fent la recerca: Llobera (1994a; 1994b) afegix a Mauss i Van Gennep; Guibernau (1997:17-73) a Treitschke. Jo mateixa vaig incloure a Tönnies i Mauss (Clua 1998:22-66). Pel que fa a Mauss i Van Gennep, en parlaré en l'espai dedicat a l'antropologia. Ara m'adono que ningú feia (ni ha fet) cap referència a l'obra d'un altre avantpassat il·lustre, Freud. De fet, de totes les disciplines relacionades amb l'estudi del nacionalisme, la psicologia social i les seves aportacions han estat les menys tingudes en compte en la majoria de treballs sobre teories del nacionalisme, quan es tracta d'una parcel·la de l'àmbit d'estudi absolutament primordial.

Això ha portat a una sèrie de problemes teòrics i metodològics per a l'aplicació del marxisme a l'anàlisi del nacionalisme que en gran mesura encara avui no s'han resolt satisfactòriament. Des de l'inici el pensament marxista s'ha vist enfrontat amb el debat intern sobre si és legítim "buscar" o deduir dels textos primigenis allò que Marx i Engels haurien pogut dir (però no van dir) sobre el nacionalisme; o bé si no cal buscar allò que no existeix, essent la tasca dels marxistes actuals cercar una explicació pròpia del nacionalisme que encaixi el màxim possible amb el dogma clàssic⁵⁶. Debat que no s'expressa només en termes teòrics sinó també polítics, donat que en general l'esquerra marxista ha tingut molts problemes per afrontar amb èxit la qüestió nacional a nivell de la pràctica concreta.⁵⁷

La recerca de les referències de Marx i Engels al nacionalisme tradicionalment s'ha centrat en els fragments de la seva extensa obra relacionats amb les proclames internacionalistes. I, especialment, en aquells on es donen respostes tàctiques limitades a conflictes nacionalistes específics en funció de la seva adequació a la lluita obrera, que era la seva única prioritat (Marx et al. 1976; Haupt, Löwy & Weill 1978 i H.B. Davis 1972)⁵⁸. Al cap i a la fi, el què a Marx i Engels els interessava eren les estratègies particulars per al desenvolupament socialista en els diferents estats europeus. I per tant, feren una lectura "instrumentalista" del nacionalisme, on l'únic que importava era el rol que aquest podia tenir en l'avenç o destorb de la revolució socialista⁵⁹. Tot i que Marx i Engels reconeixien en la lluita de les nacions oprimides un detonador per a la lluita de classes, es negaren a integrar sense reserves la dinàmica nacional a la teoria revolucionària i circumscriguren el dret a l'autodeterminació a l'anàlisi de cada cas concret, tenint en compte sols les nacions

⁵⁶ Aquesta és l'opció de Nairn (1977), que per aquest motiu entra en una polèmica historiogràfica amb la visió més ortodoxa de Hobsbawm. V. Hobsbawm, "Some reflections on *The Break-Up of Britain*", 1977, op.cit.

⁵⁷ No és estrany, doncs, que amb la caiguda del mur de Berlín i dels fets succeïts a Europa de l'Est a partir de 1989 els plantejaments marxistes haguessin hagut de revisar les àrees fonamentals de la seva teoria intentant "reactivar les categories sedimentades" i generar una vertadera línia marxista sobre el fenomen nacional. V. Nimni (1991).

⁵⁸ Recordo, una vegada més, que en aquest espai només resumeixo les idees que ja vaig exposar a Clua (1998:23-45)

⁵⁹ Això explica que recolzin la independència de Polònia i que, en canvi, es mostrin contraris a les reivindicacions d'altres minories. O que puguin canviar d'opinió respecte al suport al moviment irlandès: abans de 1867 es mostren reticents a les seves reivindicacions; després d'aquesta data les veuen positives per generar la revolució socialista a Anglaterra.

“històriques” i sempre subordinant el dret nacional als objectius obrers. La seva interpretació evolutiva i determinista de la història els portà a considerar l'Estat nacional com un fenomen històric inevitable (resultat del mode de producció capitalista burgès) però també transitori (que desapareixeria amb la revolució proletària i el mode de producció socialista, quan s'acabaria amb qualsevol forma d'Estat). Des de la seva perspectiva l'estat-nació respon a forces estructurals i és manipulat pels interessos de classe. Per tant, no en discutien la seva naturalesa ni la seva viabilitat en el cas de les “nacions industrials modernes” (Marx) o “dominants” (Engels); sí per a les “nacions camperoles contrarevolucionàries” o “sense història”. Amb aquesta perspectiva doncs, no és estrany que no es considerés necessari analitzar el nacionalisme com a fenomen; ni tampoc que es menystingués el seu potencial com a força de mobilització social. És a dir, si Marx i Engels no ofereixen una anàlisi específica i explícita del nacionalisme és justament per la interpretació que en fan com un producte burgès irrellevant, que els porta a negar-se a considerar que sigui un tema que calgui estudiar.

Una interpretació que Kautsky posteriorment sistematitza i argumenta a *La nacionalidad moderna* (1887), en una forma que ha esdevingut el model que millor expressa l'ortodòxia marxista. Perquè, encara que no aparegui directament explicitada en un text de capçalera una teoria del nacionalisme, dels comentaris de Marx i Engels se'n desprèn una interpretació del fenomen que es convertí en dogma entre els marxistes i que condicionà la forma com es desenvolupà posteriorment el pensament d'esquerres sobre el nacionalisme fins a l'actualitat. Una interpretació històrica i econòmica de la nació que s'emmarca en la perspectiva materialista i dinàmica de la realitat, posant el motor de la història en la lluita de classes i subordinant la resta a aquesta premissa. Amb una visió profundament economicista (possiblement marcada per la seva l'experiència europea occidental, molt convulsa en termes de lluita obrera), en els seus plantejaments l'alienació econòmica i l'estratificació de classe dins de les nacions passa per sobre del reconeixement de les realitats ètniques i les seves demandes. La lluita de classes és més important que la lluita nacional, visió que quedà recollida en la cèlebre frase del *Manifest del Partit Comunista* que afirma contundentment que “*el proletariat no té pàtria*” (Marx i Engels 1847[1976]:72)

Aquesta interpretació classista del nacionalisme s'expressa en la seva forma més extrema en l'internacionalisme radical de Luxemburg que, portant les propostes dels primers pensadors a les seves últimes conseqüències, es nega a plantejar el tema creient que desapareixeria sota la força de les lleis històriques⁶⁰. Des d'aquest punt de vista es considerava la indiferència o la negativa a plantejar la qüestió nacional com a sinònim d'internacionalisme. Aquest desinterès pel tema es va transmetre en els autors marxistes posteriors, que durant molt temps van prescindir de fer-hi cap referència, relegant-lo a un simple invent de la burgesia que desviava de la veritable lluita revolucionària i que no es considerava necessari afrontar. Això al seu torn significà una devaluació de la cultura i dels elements considerats "ideals" com a força conductora del desenvolupament històric.

Però la realitat nacional i nacionalista del canvi de segle (especialment les tensions nacionals d'Àustria-Hongria i la situació de Rússia) obligà a alguns autors a intentar afrontar la mancança d'eines teòriques i metodològiques que tenia el moviment socialista internacional per afrontar el tema. Aquest és el cas dels austromarxistes, representats per Otto Bauer (i la seva definició cultural de la nació com a "*comunitat de destí en una comunitat de caràcter*") i Karl Renner (i el seu concepte "*d'autonomia personal cultural*")⁶¹. Però els seus plantejaments seran considerats excessivament culturalistes i inadmissibles per a l'ortodòxia marxista (especialment la seva separació de la cultura de les condicions materials) i se'ls etiquetarà de nacionalistes o "socialpatriotes" traïdors a l'esperit marxista. La seva línia quasi no fou seguida per cap pensador marxista posterior. Però de fet foren els primers a plantejar una sèrie de qüestions que a la llarga canviaren la perspectiva marxista clàssica i que en certa mesura foren recollides posteriorment per Lenin i Stalin. En aquest sentit cal destacar que amb aquests autors per primera vegada es trencà la idea ortodoxa de que el nacionalisme desapareixeria amb el pas del temps i s'alertà del possible "despertar" de les nacions sense història. Així mateix per primer cop apareixerà el proletariat a l'escena nacional com a beneficiari de la "comunitat de cultura".

⁶⁰ Rosa Luxemburg, *La nación po laca y el movimiento socialista* (1905) i *La cuestion nacional y la autonomia* (1908).

⁶¹ Otto Bauer, *La cuestion de las nacionalidades y la socialdemocracia* (1907) i Karl Renner, *Estado y nación* (1899).

Entre tots els pensadors marxistes només Lenin sembla que aprecia amb claredat el poder del nacionalisme; ja sigui com una arma de la burgesia a l'Europa de l'est, o bé com una força anticolonial en els territoris colonitzats d'Àsia i Àfrica⁶². Lenin, en el text *Sobre el derecho de las naciones a la autodeterminación* (1914), veu la força mobilitzadora del nacionalisme. Però no en fa referència per analitzar-la, sinó per a usar-la en funció dels seus interessos estratègics. Tant el seu treball com el de Stalin estan marcats per l'especial situació que es vivia al context rus en vigílies de la I^a Guerra Mundial, un context que els obliga a intentar resoldre les mancances de la teoria ortodoxa. Però cap dels dos no arriba a dissenyar una teoria global del nacionalisme en els seus escrits. Tot i que cal destacar l'assaig de Stalin de 1913, *El marxismo y la cuestión nacional*, com un intent envers tal teoria⁶³. També és remarcable la distinció que ambdós estableixen entre l'est i l'oest d'Europa, distinció que serà extensament repetida en autors posteriors i que ha afavorit una visió dicotòmica i simplificada dels tipus de nacionalismes que es donen a cada banda del continent europeu. Per sobre de tot però, seguiran reforçant la idea de la lluita d'interessos econòmics entre burgesos com a motor del fet nacional, convertint-se aquesta idea en la línia oficial del pensament socialdemòcrata sobre la qüestió nacional⁶⁴.

En general, doncs, la principal herència marxista ha estat precisament la falta de teoria unificada, engendrant una producció menor que ha tingut dificultats per entendre i preveure la importància (també per al proletariat) de la nació i el nacionalisme. Els seus principals errors han estat, per una banda, una interpretació evolucionista excessivament determinista que pressuposava la desaparició de les nacions amb l'avenç històric quan guanyés el proletariat. I per l'altra, un excés d'economicisme que ha estat incapaç de veure que el nacionalisme és capaç de mobilitzar elements que van més enllà dels interessos de classe o de la proclamació de l'internacionalisme com a valor⁶⁵.

⁶² Cosa que el portà fins i tot a subscriure el principi de l'autodeterminació nacional, tot i que en restringeix força la seva aplicació.

⁶³ En aquest assaig destaca la definició que Stalin fa de la nació en termes alhora "objectius" i "subjectius".

⁶⁴ Aquesta serà la línia seguida pels historiadors marxistes ortodoxes, com per exemple Pierre Vilar (1978 i 1982) o Hechter (1975).

⁶⁵ En aquest sentit és paradoxal constatar que Luxemburg no s'adona que, quan està denunciant la manipulació del sentiment nacional per part de la burgesia, de fet està remarcant justament la importància d'aquest sentiment: per tal de que pugui ser manipulat amb èxit ha de ser significatiu per a la gent.

I és això el que explica que, mentre domina el paradigma marxista en algunes ciències socials, ningú s'ocupa d'investigar el nacionalisme. Com veurem després, no serà fins als anys seixanta que els problemes de descolonització del Tercer Món iniciaran una línia de treball sobre el nacionalisme des d'una perspectiva marxista: la perspectiva "del desenvolupament". Una perspectiva deutora de la definició de la nació i del nacionalisme imperialista de Lenin, que durant molts anys serà per a molts marxistes l'únic àmbit on el tema nacionalista podrà prendre's mínimament en consideració. Només d'aquesta manera s'entén que el pensament d'esquerres dels anys seixanta i setanta pugui acceptar la lluita per a l'autodeterminació en els processos d'alliberament del Tercer Món dins el seu programa polític però que en canvi es negui a fer-la extensiva a les minories nacionalistes que en aquells anys començaven a fer-se sentir amb força per la vella Europa.

De tota manera, la influència del pensament marxista va més enllà dels seguidors estrictes del materialisme històric. La seva interpretació històrica, crítica i política de la realitat i de la nació encaixa molt bé amb els plantejaments modernistes i/o constructivistes d'autors posteriors que no sempre es poden considerar precisament dins la línia d'interpretació marxista (com és el cas, per exemple, de Gellner). Mentre els primers coincideixen amb el plantejament històric marxista que entén l'aparició de l'estat nacional i del nacionalisme com un fenomen modern resultat del capitalisme, els segons interpreten la nació com una construcció política el contingut de la qual canvia segons el grup al poder (visió que encaixa perfectament amb la lectura que feia Luxemburg de la nació com una categoria històrica amb un contingut de classe concret).

A l'altre cantó, la recerca de precedents en les figures de Durkheim i Weber per part dels investigadors no marxistes tampoc ha estat fàcil. En grans parts del seu treball el subjecte estat-nació no hi és mencionat i quan apareixen referències al nacionalisme, aquestes són breus i laterals. Però això no ha impedit que alguns autors contemporanis dediquessin temps i esforç en cercar qualsevol afirmació dels dos autors que sonés pròxima al tema nacional i a la seva interpretació posterior⁶⁶.

⁶⁶ Sobre Durkheim i la qüestió nacional vegeu Llobera (1994a i 1994b), Noiriel (1991) i Smith (1973; 1983 i 2000). Sobre Weber vegeu les mateixes obres de Smith i Guibernau (1997). I sobre tots dos, Clua (1998: 46-66)

Respecte a la relació teòrica de Durkheim amb la qüestió nacional, és ben curiós constatar que un analista de la societat tant brillant com ell no tingué cap interès en analitzar en profunditat un tema tant present en el món en què vivia. Pel què sembla al 1880 Durkheim féu algunes lectures d'autors alemanys molt implicades en el tema, però es tracta d'una preocupació inicial que després no prosperà. I malgrat tot, de l'obra de Durkheim s'han extret dues menes de referències relacionades amb l'estudi del nacionalisme. Per una banda es troben breus i ocasionals exposicions del seu punt de vista sobre la qüestió nacional que es trobaven expressades a través dels seus comentaris crítics d'obres publicats a l'*Année Sociologique* i en declaracions públiques esporàdiques (sobretot al voltant de la relació entre patriotisme i nacionalisme) fetes en els diversos debats en què participà Durkheim al llarg de la seva vida. Pel seu caràcter fragmentari es tracta de material poc conegut o ignorat, contribucions efectuades entre 1905 i 1915 i que estan recollides en escrits dispersos. Poden servir per tenir una idea general de quina era la seva forma personal i política d'entendre el nacionalisme (força negativa, tot s'ha de dir). Però per contrast, si alguna cosa mostren justament és l'absència d'una teoria elaborada i coherent del nacionalisme per part de Durkheim. Un fenomen que més aviat considerava pernicios i al qual s'enfrontava amb un grapat de prejudicis, en contrast amb el patriotisme, que valorava positivament. Però en cap cas es tracta de reflexions amb pretensió de rigor científic i amb el nivell d'elaboració que Durkheim aplicava als seus treballs acadèmics.

Per altra banda hi ha el recurs, força utilitzat, de recórrer a textos seus clàssics que no parlen del nacionalisme però que analitzen models de societat i elements del comportament social que alguns autors intenten adaptar i aplicar a una anàlisi actual del nacionalisme. Es tracta d'una interpretació suggeridora que va paral·lela al fet que, es faci o no explícitament aquesta relectura de Durkheim, moltes de les posteriors teories sociològiques sobre el nacionalisme es basen en gran mesura en els seus postulats sociològics bàsics, així com en l'inventari de conceptes que ell va desenvolupar per a l'anàlisi científica en general. L'exemple més clar és l'aplicació a fenòmens de les societats contemporànies termes que ell desenvolupà per a les societats primitives. O el concepte de "*religió civil*" aplicat al nacionalisme, el qual és interpretat com la forma moderna de la religió, de la qual pren les seves funcions.

Això és el que fan, per exemple, Smith (1983:29-31) i Llobera (1994b:135-7). A partir de l'obra principal de Durkheim, *De la división du travail social* (1893) i dels conceptes allí descrits, extreuen elements amb implicacions per a l'estudi del nacionalisme (segons la seva pròpia perspectiva del tema, lògicament). Es fixen sobretot en la descripció i oposició que Durkheim marca entre dos tipus de *solidaritat*, la *mecànica* i l'*orgànica*, que es corresponen a dues formes de societat ben diferents. Aquest model d'oposició de societats està en la base de la majoria de propostes dels modernistes, incloses les de Gellner, que situa el nacionalisme en la transició d'un model de societat antiga a la moderna. Si a això s'hi afegeix el rol que Durkheim atribueix a les tradicions comunals o ètniques al món actual⁶⁷, no és difícil percebre el ventall de possibilitats que obre l'aplicació d'aquestes reflexions a la investigació actual del nacionalisme. N'és un exemple l'obra de Geertz (1963a) o del mateix Smith, que arriba a afirmar: "*When Durkheim, speaking specifically about modern societies, claims that every society is a moral society, and that individuals today have as strong a sentiment of dependence on society as in past ages, he is foreshadowing a common theme in the recent literature on the ethnic revival in the West. This is that the sense of ethnic community has not been eroded by modernization or social mobilization; on the contrary, it has, if anything, been strengthened, and men and women today still require the sense of belonging and the shared sentiments of earlier, small-scale communities.*" (Smith, 1983:29)

Així mateix s'extreuen importants consideracions en una segona àrea de treball de Durkheim: l'anàlisi en profunditat de les arrels de la comunitat i la identitat que fa en *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (1912). Per a Smith (1983) aquesta obra compensa la manca d'historicitat i de comparació del treball anterior de Durkheim⁶⁸. La idea seria interpretar el nacionalisme com una forma de "*religió cívica*" i aplicar-hi les

⁶⁷ Segons Durkheim la consciència col·lectiva i el tipus de *solidaritat mecànica* no desapareixen davant l'impacte de la urbanització, la secularització i l'especialització laboral. És aquí on es poden establir més paral·lelismes entre Durkheim i les idees de Tönnies sobre el pas de la *comunitat* a la *societat*. Però mentre Durkheim ha estat un referent reivindicat des de les postures modernistes, Tönnies sembla sumit en l'oblit. Tot i que el seu model de distinció entre *societat* i *comunitat* està en gran mesura darrera l'obra d'antropòlegs posteriors com Geertz i Dumont, només aquest últim ho ha reconegut explícitament (Dumont 1983). Per a un desenvolupament de la influència de les categories de Tönnies a la teoria de la modernització, vegeu Clua (1998:48-51).

⁶⁸ De tota manera no s'ha d'oblidar que la valoració de Smith està clarament determinada pel fet que aquesta interpretació de les dues obres de Durkheim dóna validesa a la seva perspectiva particular del nacionalisme.

anàlisis durkhemianes sobre les creences i les pràctiques religioses⁶⁹. Aquesta proposta estaria reforçada per la mateixa interpretació de Durkheim de que la religió no desapareix en les societats modernes sinó que es transforma en una forma de creença “cívica”. Idea que justament exemplificaria amb la interpretació de la sacralització del secular (i particularment de la idea de nació) de la França revolucionària i atea posterior als fets de 1789. Com diu Llobera (1994b:137) *“It could perhaps be said that Durkheim transferred the features of the modern nations to the ‘most primitive and simple’ society and tried to throw light on how the society is re-created through its rituals. Furthermore, the emphasis on symbols as reality which have no value in themselves but bring to mind the reality that they represent, is aptly used by Durkheim in the analogy between the flag of the nation and the totem of the clan.”*

D’aquesta manera Smith (1983) interpreta que en molts casos l’anàlisi de Durkheim explica millor el cas de les nacions i el nacionalisme que no pas les religions supranaturals que intenta aprehendre. I diu que algunes de les seves afirmacions sobre la fe i sobre la idea que la societat es fa d’ella mateixa apunten directament a les funcions del nacionalisme per a una comunitat ètnica conscient de la seva identitat. Així mateix les detallades discussions sobre els símbols religiosos es poden aplicar al simbolisme nacional. Igualment en els seus últims treballs Durkheim es centrà en el patriotisme com a forma d’unir els grups professionals i proporcionar un sentiment de proximitat envers un Estat que és massa remot. La regeneració nacional, juntament amb l’ètica professional, eren requerides per combatre l’excessiu individualisme i anomia de la moderna societat industrial. Però tot i aquest “ús” de les idees de Durkheim, les conclusions de Smith sobre les aportacions específiques de Durkheim a l’estudi del nacionalisme no són gaire positives: *“Lacking an adequate sociology of specific cultures and of politics, however, Durkheim stopped short of applying his ideas directly to modern nations and their secular faiths. Nor was he able to give an account of the genesis of nations and nationalism; his wholly ‘internal’ analysis addresses itself to the functions of collective symbolism, ritual and ideals.”* (Smith 1983:31)

⁶⁹ Aquesta idea del nacionalisme com a *religió cívica* la retrobarem per exemple en Hobsbawm (1990).

En tot cas, la influència de les concepcions i conceptes teòrics generals de Durkheim en la sociologia funcionalista posterior és indubtable. I els seus suggeriments, especialment aquells que es consideren aplicables al nacionalisme (la dicotomia entre els dos tipus de societat i de solidaritat, l'especialització del treball, el rol de l'anomia, el declinar de la tradició, la solidaritat del grup i el paper dels símbols) han estat seguits i formalitzats en teories específiques que intenten explicar el nacionalisme a partir del contrast entre dos models de societat, com podrem veure posteriorment en les teories de la modernització.

Finalment queda Weber, una figura sempre interessant i no sempre prou reivindicada. La seva situació il·lustra el mateix problema que el de la resta de teòrics. Encara que, com ells, tampoc no prengué el nacionalisme com a objecte exclusiu d'estudi, les seves consideracions sobre la societat en general i sobre la política del poder en particular, contenen referències valuoses per a l'anàlisi de la qüestió nacional. Recordem que Weber és l'autor d'una definició d'Estat que s'ha convertit en un clàssic i que ha determinat durant molt de temps la concepció que es té del poder i dels temes polítics⁷⁰. En aquest sentit, la seva interpretació de la societat ha estat seguida fonamentalment per les perspectives més conflictivistes que posen l'accent en el caràcter polític quan afronten l'anàlisi del nacionalisme⁷¹.

Ara bé, més enllà de les influències indirectes que l'obra de Weber pot tenir en els teòrics posteriors, aquest és l'únic dels pensadors d'aquest període que presenta, encara que sigui en fragments breus, referències a elements directament relacionats amb la qüestió nacional. I que ho fa amb la voluntat explícita de fer-ne una aproximació de tipus teòric. Especialment a un capítol del seu llibre *Economy and Society* (1922) on dedica un apartat als "grups ètnics". I on defineix tant l'ètnia com la nació i la seva relació amb l'Estat. Crec que aquest text requereix que li dediquem una mica més d'atenció que als altres.

⁷⁰ Per a Weber l'Estat és una comunitat humana que reclama i aconsegueix amb èxit el monopoli de l'ús legítim de la força física dins d'un territori determinat. V. Weber (1922 [1969])

⁷¹ Per contrast amb la visió harmònica funcionalista de la societat de Durkheim, Weber sempre veié el conflicte com un atribut necessari i universal de la vida social, característica nietzschiana i dels darwinistes socials, així com dels modes dialèctics de pensar de la tradició hegeliana.

Cal advertir d'entrada que es tracta d'un llibre que Weber deixà inacabat i que fou publicat pòstumament, amb tot el què això implica⁷². Però es tracta d'una obra que recull i concentra l'esforç íntegre de la seva vida, ja que s'hi troben tots els temes que sempre havia considerat importants per intentar comprendre la seva època i que, segons sembla, tenia intenció de reemprendre algun dia: la interpretació dels orígens del capitalisme, la teoria de l'Estat racional i la idea del progressiu predomini de la racionalitat en tots els àmbits. En el fons de tot l'argument hi ha una nova definició de *societat* en contrast amb la *comunitat*, una definició diferent a les que ja havien fet Durkheim o Tönnies. Però els textos són importants pel tema del nacionalisme concretament per la descripció que hi fa d'un model d'estat modern que no deixa de ser l'estat-nació actual. Però, sobretot, perquè hi fa una definició de nació i grup ètnic que és absolutament aplicable a certes anàlisis actuals del nacionalisme.

En aquest sentit el més interessant és l'enfocament "subjectivista" que fa Weber de la comunitat en general, recolzada en el sentiment subjectiu dels que en participen de constituir un tot, un conjunt. I dins dels diferents tipus de comunitat, el grup ètnic n'és una variant caracteritzada per la creença subjectiva en una procedència comuna, sigui aquesta biològicament certa o no. De tota manera, per a Weber, tant l'ètnia com la nació esdevenen principis molt vagues que escapen al rigor conceptual, ja que els sentiments col·lectius que es designen amb el nom genèric de "nacionals" no són únics sinó que poden ser nodrits per diverses fonts: *"No sólo son cualitativamente muy distintos los motivos en los cuales se apoya la creencia en la existencia de una 'nación' propia, sino también la conducta empírica que resulta efectivamente de la pertenencia a la 'nación'."* (Weber 1922[1969]:618). I continua dient que, si bé hi ha uns valors culturals específics per cada grup, en són escollits uns o altres segons les circumstàncies i l'entorn social on es competeix. Molt sovint, els motius originaris que donaren lloc a les diferències en l'estil de vida s'obliden i el què importa és que els contrastos subsisteixen com a "convencions". Avançant-se, doncs, quasi cinquanta anys a les propostes d'interpretació "situacional" dels

⁷² Entre altres coses, una certa dificultat alhora d'enquadrar-lo cronològicament en l'esquema que he proposat. En sentit estricte, el fet d'aparèixer publicat el 1922 el situaria en l'època d'entreguerres, la propera a analitzar en aquest capítol. Però he optat per situar-lo en aquest apartat perquè en realitat el document fou escrit abans i perquè, de fet, la influència de Weber com a teòric i pensador es produeix en aquest període. De tota manera aquest retard en la publicació i difusió de l'obra de Weber pote xplicar perquè durant tant temps no hi ha hagut successors a les seves idees sobre la nació.

grups ètnics que començaran a finals dels anys seixanta amb figures com Barth (1969), Weber afirma que l'etnicitat és una qüestió de percepció de l'oposició amb els altres. I que la tendència al tancament respecte a l'exterior es pot fixar en qualsevol element, per superficial que sigui. Fet que ocorre especialment amb la comunitat de llenguatge, que encarna un bé cultural específic que és la base de la "comprensió" mútua.

Cal destacar que Weber ressalta que el sentit de l'etnicitat (així com el de la nacionalitat) és tant polític com cultural. La comunitat de llengua o de parentiu són una base insuficient per a sustentar la identitat nacional si no vénen definides per l'acció política. Només condueixen a una *comunitat* quan aquesta és sentida subjectivament com a tal. Perquè si bé es poden tenir una sèrie de "valors culturals" que fan únic un grup ètnic (o comunitat nacional), cap d'ells és suficient per definir la "nació". Ni cap d'ells és una condició necessària del sentit de nacionalitat. Weber reconeix que un grup humà en un moment determinat pot "obtenir" la qualitat de "nació" mitjançant una conducta específica o pot reclamar-la com una "adquisició", però que també hi ha grups humans que proclamen la indiferència i l'abandó del valor que mereix la pertinença a una "nació" determinada (com seria el cas del proletariat). D'aquesta manera conclou que és impossible trobar una definició satisfactòria de la nació, ja que cap criteri objectiu permet donar compte de la seva diversitat. Per tant, l'argument decisiu de Weber serà el "sentiment de pertinença" i el concepte de nació apareix, doncs, emmarcat en l'esfera "dels valors": *"Quienes lo utilizan [el concepte de nació] le dan, por lo pronto, el siguiente significado indudable: la posesión por ciertos grupos humanos de un sentimiento específico de solidaridad frente a otros. Se trata, pues, de un concepto que pertenece a la esfera estimativa. Sin embargo, no hay acuerdo ni sobre la forma en que han de delimitarse tales grupos ni acerca de la acción comunitaria resultante de la mencionada solidaridad. En la terminología habitual, la 'nación' no es idéntica al 'pueblo de un estado' (Staatsvolk), es decir, al hecho de la pertenencia a una comunidad política."* (Weber 1922 [1969]:679)

La perspectiva alemanya de Weber el porta a rebutjar la visió francesa de la nació anàloga a l'Estat que havia assumit Durkheim. La nació esdevé una comunitat política, però no pel fet de ser una comunitat amb estat, sinó pel fet que la transició d'un grup ètnic o cultural cap a una "nació" requereix l'acció política, del sentiment de compartir uns

costums i una memòria política (i militar). Weber, doncs, acaba veient en la comunitat política i en l'acció política la inspiració primària i la base per la creença en una etnicitat comuna, que al seu torn descansa en un sentit d'orígens comuns.

Cal destacar aquesta idea perquè, si bé Weber ha estat reivindicat des de posicions primordialistes o perennialistes pel fet de ser dels primers a vincular el concepte de nació amb el d'ètnia⁷³, al meu parer la interpretació de Weber és bàsicament política i encaixa molt millor amb les propostes conflictivistes o instrumentalistes del nacionalisme. Aquestes interpretacions justament neguen caràcter essencial a la nació i proclamen l'ús (o "construcció") política, per part dels diferents poders, de determinats valors culturals per distingir el grup. Per a aquests tipus de plantejaments, la següent afirmació de Weber és gairebé una definició de la seva pròpia interpretació del nacionalisme: *"Siempre el concepto de 'nación' nos refiere el poder político y lo 'nacional' - si en general es algo unitario - es un tipo especial de pathos que, en un grupo humano unido por una comunidad de lenguaje, de religión, de costumbres o de destino, se vincula a la idea de una organización política propia, ya existente o a la que se aspira y cuanto más se carga el acento sobre la idea de 'poder', tanto más específico resulta ese sentimiento patético."* (Weber 1922 [1969]:327)

Les nacions es distingeixen pel fet que l'objectiu de la seva acció social sols pot ser la "politeya autònoma", un Estat sobirà propi, i deriven el seu sentit d'una comunitat d'accions polítiques històricament específiques. En aquest sentit la perspectiva de Weber uneix indefectiblement la nació no sols amb el fet polític, sinó que també queda (almenys des de la meua lectura actual) implícitament unida al nacionalisme, en tant que és la doctrina que formula políticament aquesta voluntat d'obtenció d'una forma de govern específica. Ara bé, Weber no l'entén com una doctrina política sinó sols com un sentiment activador que es troba normalment allà on hi ha aquesta comunitat que anomenem nació: *"una nación es una comunidad de sentimiento que se manifestaría de modo adecuado en*

⁷³ Com seria el cas de Connor, per exemple, que reivindica la interpretació del grup ètnic de Weber com una comunitat que creu en una ascendència comuna, però després sembla que "s'oblidi" de l'element polític de la nació que remarca Weber, perquè acaba equiparant l'ètnia amb formes de nació "premoderna". V. Connor (1998:99-100).

un Estado propio; en consecuencia, una nación es una comunidad que normalmente tiende a producir un Estado propio.” (Gerth & Mills 1948 [1972]:216)

D'altra banda, tot i la seva visió política de la qüestió, Weber no deixa de banda l'element cultural. Justament pel fet de ser realitzada com a missió “cultural” específica, la importància de la nació sol basar-se en la superioritat o la incapacitat de substitució dels “béns culturals”. D'aquesta manera és lògic que la direcció del “nacionalisme” la prenguin els intel·lectuals i els creadors de “béns culturals”, predestinats a propagar la idea “nacional”. Weber estableix una relació entre la idea de nació (com a comunitat) i l'estat (com a associació racional). L'una i l'altre es necessiten en el món modern, ja que l'Estat, com a entitat basada en el poder, requereix la legitimitació i direcció de la nació per obtenir el seu suport popular; mentre que la nació requereix de l'Estat per protegir els seus valors culturals únics en la lluita general de les comunitats portadores de valors. Similarment es necessiten entre ells els portadors del concepte de l'Estat (buròcrates) i els portadors de cultura i de la idea de nació (artistes, mestres i escriptors)⁷⁴. És indubtable que, encara que Weber no estigui proposant una teoria del nacionalisme, està expressant exactament una interpretació sobre el seu origen que coincideix amb la que han pogut fer alguns autors contemporanis, encara que aquests no el citin com a referent⁷⁵.

Lògicament, tot i el valor d'aquestes reflexions de Weber per a una lectura modernista i instrumentalista del nacionalisme feta des del present, per si mateixes són massa fragmentàries com per atribuir-li una teoria coherent i convincent sobre el nacionalisme. I més tenint en compte que del nacionalisme, explícitament, gairebé ni en parla. Com recorda Smith (1983:32-33) en analitzar les idees de Weber, *“This tendency towards autonomous statehood distinguishes ‘nations’ from other communities with sentiments of solidarity; but it does not explain why this political type of community, the ‘nation’, should emerge and become the norm for legitimating states in the modern world.”* Però tampoc s'ha d'oblidar que Weber en cap cas no pretenia fer una teoria explicativa del nacionalisme, sinó que sols proposava una primera aproximació a la nació.

⁷⁴ La importància de la intel·lectualitat serà destacada posteriorment en l'obra d'historiadors com Hroch (1985) o Kedourie (1960).

⁷⁵ Per exemple la idea de Gellner del lligam entre cultura i política, expressat en la definició de nació, al meu entendre es correspon molt bé amb la visió de Weber.

I justament pel fet que per parlar de la nació li fos imprescindible parlar indirectament del nacionalisme es converteix en un possible precedent de les postures “modernistes” que trobarem reproduïdes posteriorment.

En fi, fossin o no conscients de la importància teòrica del nacionalisme com a fenomen a analitzar, tots aquests autors que acabem de citar es trobaren de cop enfrontats amb les seves conseqüències amb l'esclat de la I^a Guerra Mundial. A les conseqüències humanes, econòmiques i socials que habitualment comporta un conflicte bèl·lic d'aquest calibre, cal afegir-hi les conseqüències que tingué a nivell personal i professional en els estudiosos de l'època. Fet que es reflectí, lògicament, en una brusca interrupció en la producció teòrica i que repercutí negativament en els desenvolupaments posteriors de les diferents ciències socials.

La pregunta que segueix en peu és **per què** aquests autors, que es van destacar per la seva especial capacitat d'anàlisi del seu entorn social, no van arribar a tenir en compte el nacionalisme com a objecte d'estudi. La pregunta és prou pertinent si tenim en compte que en les circumstàncies històriques en què van viure aquests autors, el nacionalisme era un fenomen ben present en les seves vides i del qual difícilment se'n podien mantenir al marge⁷⁶. I que, en el cas dels marxistes, condicionava de manera important la possibilitat de mobilitzar el proletariat unit en un dogma internacionalista.

Les respostes que s'han apuntat sobre aquesta qüestió combinen motivacions teòriques, metodològiques i extrateòriques interrelacionades. Smith argumenta que un dels problemes que explica la manca de producció teòrica de la sociologia sobre el nacionalisme és que: *“methodologically, nationalism presents great difficulties of definition, classification and explanation; it involves a vast historical and geographical field, requires knowledge of several languages, familiarity with various situations and problems of identity. And there is no agreement even on basic definitions.”* (Smith 1983:25) Però com ja he comentat abans, la complexitat del fenomen no ha variat pas tant en el temps com per explicar perquè en un moment històric determinat no s'estudia aquest

⁷⁶ Sorpren especialment el cas de Tönnies, que defineix el lligam nacional com un exemple de la voluntat natural (*wesenwill*) de la *comunitat*, però entre els exemples que posa per explicar el comunitarisme no s'hi troba el nacionalisme.

tema i posteriorment sí. A nivell teòric Noiriell (1991) argumenta que Durkheim tenia una debilitat inherent en la seva orientació teòrica que no li permetia referir doctrines com el nacionalisme. Concretament afirma que potser la seva tendència a subordinar i absorbir el poder polític per l'autoritat social li fa difícil explicar una ideologia amb efectes d'enfortiment de l'Estat polític. Per la seva banda Guibernau (1997) afirma que la manca de consideració sistemàtica de les qüestions del nacionalisme per part dels clàssics es deu en part a les dificultats metodològiques de definir, classificar i explicar el nacionalisme. I pel que fa al cas concret dels marxistes, afirma que hi ha 3 raons de que Marx no exposés cap teoria del nacionalisme: per una banda, la interpretació materialista que dona prioritat a l'estudi de l'economia. En segon lloc, la interpretació de la història amb la lluita de classes com a motor i que acabaria en la societat comunista i l'abolició de l'Estat (i per tant, també amb un nacionalisme que té com objectiu la creació de l'Estat). I finalment, la interpretació internacionalista que ha de portar al proletariat a superar les identitats nacionals i religioses per identificar-se en la humanitat (Guibernau 1997:33-35).

També s'ha argumentat que simplement aquests autors no perceben el nacionalisme com a tema d'anàlisi. O bé, com en el cas dels marxistes, com que es creu que és un tema en extinció que acabarà per desaparèixer tot sol, pensen que no requereix perdre-hi el temps. Però difícilment es pot creure que aquests autors no percebessin la importància del fenomen, donada la seva situació personal en un moment històric molt condicionat pel nacionalisme. Marx era un jueu alemany exiliat en una França i Anglaterra que s'estaven construint com a grans imperis a través de l'expansió a ultramar. I que, des de la distància, va viure el procés d'unificació del seu país d'origen. Durkheim era jueu (fill d'un rabí procedent de Lorena, una àrea que visqué especialment la disputa nacionalista) i va viure directament l'afer Dreyfus, l'aparició del sionisme i la I^a Guerra Mundial (on va perdre un fill en combat). Tönnies va donar suport a la independència de Finlàndia i d'Irlanda, i a Alemanya s'oposà al règim imperial i al nazisme. Weber, per la seva part, fou un nacionalista alemany políticament actiu que fins i tot va participar en els treballs de la comissió encarregada d'elaborar la constitució de la República de Weimer i que compartia

gran part de l'estructura teòrica del socialdemòcrata austríac Bauer sobre les nacions (Stargardt 1995)⁷⁷.

Tenint en compte totes aquestes circumstàncies, doncs, difícilment es pot creure que aquests pensadors il·lustres no percebessin la importància del nacionalisme com a fenomen social. Més aviat sembla el contrari. Com suggereix Noiriel (1991:78), potser la raó de que Durkheim i Weber no s'ocupessin d'analitzar el nacionalisme es deu precisament al fet que el tema estava massa present en la vida política i social que els envoltava com perquè el poguessin aprehendre amb l'allunyament que necessita la reflexió científica i que ells predicaven. Afirmar Noiriel que les dificultats de Durkheim per pensar sobre el fet nacional es poden deure al fet que aquest refusava amb totes les seves forces el nacionalisme que triomfava en aquells moments en la societat francesa, però que al mateix temps no aconseguia pensar sobre aquests problemes d'altra manera que dins de les categories del nacionalisme: "*De plus, sa conception moniste de la science, hantée par les taxinomies, l'incite à rejeter une notion qui ne se laisse pas enfermer dans des classements impeccables, ni subsumer sous des lois. C'est pourquoi, dans un compte rendu du livre de List sur 'l'économie nationale', il peut écrire: 'Assurément le concept de nation est une idée mystique obscure et la définition même de l'économie nationale exclut la possibilité de véritables lois scientifiques puisqu'elle conçoit son objet comme unique et qu'elle exclut la comparaison'.*" (Noiriel 1991:79). Al cap i a la fi Durkheim es considera ell mateix un patriota no nacionalista, però a la llarga i més enllà de la seva voluntat, esdevindrà un actor important en la construcció d'una idea de nació francesa contemporània.

Pel que fa a Weber, el seu compromís amb el nacionalisme alemany li comportà no poques contradiccions, tant a nivell intel·lectual com personal⁷⁸. A nivell intel·lectual, sembla que la dificultat de Weber per pensar el fet nacional i la seva manca d'escrits sobre el tema es deuen a la seva dificultat per prendre posicions davant un objecte a analitzar que

⁷⁷ O'Leary és dels pocs autors que s'estranya que no es classifiqui a Weber com un gran pensador nacionalista, entès com a creador d'una doctrina política. Vegeu O'Leary, "El diagnóstico de Gellner sobre el nacionalismo: una visión general crítica, o ¿qué sigue vivo y qué está muerto en la filosofía del nacionalismo de Gellner?", a John A. HALL (ed.): *Estado y nación. Ernest Gellner y la teoría del nacionalismo*, p.64-123.

⁷⁸ Aquesta implicació pronacionalista potser pot explicar també perquè ha estat un dels referents menys reivindicats per part dels teòrics actuals. Especialment per part dels modernistes més crítics amb el nacionalisme, malgrat que les idees de Weber encaixen molt bé amb la majoria de les seves propostes.

era alhora una causa a defensar (Noiriel 1991:74). D'aquesta manera Weber no podia separar l'acció política del coneixement científic, tal com propugnava que calia fer. Per altra banda, a nivell personal, encara que Weber era un nacionalista alemany, la seva lluita per la llibertat i l'individualisme el portaren a caracteritzar *"las ideas del nacionalismo y el racismo como ideologías empleadas por las clases dominantes y sus lacayos, para justificar sus imposiciones y forzarlas sobre los miembros más débiles de la comunidad política."* (Gerth & Mills 1948 [1972]:37).

Totes aquestes reflexions ens retornen a la qüestió de la influència, directa o indirecta, del context polític i els pressupòsits personals dels autors en relació a la seva forma d'aproximar-se al tema que ens interessa. Tant Guibernau (1997) com Smith (1983) reconeixen que la manca de producció teòrica sobre el nacionalisme pot venir generada pels orígens i la mirada europea que tenien tots aquests autors. Tal com denuncia Smith (1983:25-26): *"Sociology arose, after all, in countries with a fairly firmly entrenched sense of nationality, which was both clear-cut and dominant within the state apparatus and polity. Interestingly, it was in Germany and Italy, where that sense was less firmly entrenched, that sociologists turned some attention to questions of nationalism; whereas in England and France, the subject was hardly ever raised."* Argument que també es pot aplicar al cas d'Amèrica, amb una situació gairebé única: *"a continent rather than a country or nation, consisting of many 'states' and immigrant ethnic communities, and divided by the parallel issue of 'race'. The special problems of this continent tended to inhibit a comparative approach which would include a framework for studying nations and nationalism."* (Smith 1983:26)

Com ja he comentat abans, similarment eurocèntrica era la teoria marxista clàssica, molt determinada pels seus objectius revolucionaris centrats en Europa. I també, especialment en el cas d'Engels, per la idea hegeliana dels "pobles sense història", segons la qual *"each national genius is a part of the process by which the Geist realizes itself in history, and its supreme expression is the unitary nation-state. If the nation fails to realize its mission in the historical scheme, and fails to create its own state, it must decline and lose its world-historical status. Other nation-states will emerge embodying new principles and a new spirit, for "The most natural State is a State composed of a single national*

character”.” (Smith 1983:22). Si tenim en compte aquesta visió hegeliana de les possibilitats d'existència dels pobles segons si tenen història o no (és a dir, segons el seu potencial econòmic) sumada a la seva por a un tsarisme reaccionari i absolutista, llavors podem entendre que Marx i Engels veiessin com a legítima la unificació Alemanya i en canvi mostressin tant menyspreu per les lluites de les petites nacionalitats de l'est d'Europa que llavors progressaven al seu voltant.

Voldria acabar aquest apartat plantejant una última qüestió. Quan es pretén calibrar la influència de l'entorn sociopolític sobre la perspectiva dels autors analitzats, cal tenir en compte elements que no sempre es prenen en consideració. I és que l'anàlisi *externalista* de les influències del context sol limitar-se als autors que han fet explícita una posició política, freqüentment a favor del nacionalisme. Com si els autors que no l'han fet explícita no tinguessin també influència del seu entorn en la seva forma de concebre el tema. Sembla com si la qüestió nacionalista només existís i influís en els teòrics que vivien en territoris on hi havia una demanda explícita de reconeixement nacional. Però la qüestió nacionalista influeix també allà on el nacionalisme no és explícit sinó implícit. Especialment en el casos de nacionalisme d'estat, un tipus de nacionalisme que no necessita ser reivindicat públicament amb tanta contundència com quan manca el poder i que, per aquest motiu, a vegades sembla que no existeixi. Per tant, en tots els casos, uns i altres autors estan impregnats d'idees al voltant del tema. Encara que sovint aquestes siguin força inconscients, en forma de conceptes *folk* sobre com han de ser els estats, quina és la naturalesa de la nació i com encaixa aquesta amb el model d'estat existent.

És en aquest sentit que em pregunto: si s'argumenta que hi ha factors històrics i biogràfics que ens permeten entendre millor les posicions teòriques d'autors descaradament pro-nacionalistes com Tönnies i Weber, per què no es planteja aquest tipus d'anàlisi per als altres autors clàssics que no han fet explícit el seu posicionament envers el tema? Dit d'una altra manera: si es té en compte el context històric i polític de l'Imperi austrohongarès per entendre la necessitat dels austromarxistes com Bauer i Renner de tractar la qüestió nacional i la manera com la tracten, per què no es planteja també la importància que pot tenir el context històric i polític d'Alemanya i d'Anglaterra per a Marx i Engels en la seva manera de tractar el tema? Fins a quin punt la seva visió evolutiva i

determinista de la història (que divideix els món en estats econòmicament viables i “nacions sense història”) no pot estar, en part, modelada per la seva experiència biogràfica com a alemanys - d’origen jueu en el cas de Marx- exiliats a països “forts” com Anglaterra o França? No estic dient que Marx i Engels fossin nacionalistes en el sentit estricte de la paraula; està ben establerta la seva posició en contra. Només recordo que en la seva interpretació de la història ambdós pensadors tenien integrat com un procés “natural” l’aparició de l’Estat-nació modern i la interpretació d’un món dividit “naturalment” en nacions representades en estats. És a dir, que la seva postura pel que fa als estats-nació “potents”, al considerar-los un donat històric inevitable, també legitima el discurs nacionalista que promulga la creació de l’estat-nació. Marx i Engels només critiquen aquells casos de nacionalismes minoritaris o de reivindicació d’un estat propi. I els critiquen perquè els consideren massa petits per ser econòmicament viables. D’aquesta manera, l’internacionalisme que propugnen no es refereix a una negació de la necessitat d’un món ordenat en nacions, sinó que en realitat el reforça. Només un cop les nacions històriques han cristal·litzat en el modern estat-nació es pot aplicar l’internacionalisme, entès aquest com la superació de l’estat-nació específic a través de la recerca d’elements en comú per sobre de les diferències nacionals (cosa que implica el seu reconeixement previ). Així mateix és innegable que la interpretació que fan els marxistes del nacionalisme com una estratègia de la burgesia per guanyar mercats coincideix plenament amb l’experiència alemanya de la unió duanera del *Zollverein* que acabarà al 1871 amb la definitiva unió política que generarà la creació de l’estat-nació alemany, procés i realitat políticament nacionalista que no semblen qüestionar en cap moment.

Lògicament, plantejar aquests supòsits quan no hi ha textos que explicitin aquest tipus d’arguments és molt arriscat. I confirmar-los requereix d’un coneixement profund de la vida i l’obra d’aquests autors que no està a l’abast d’aquesta tesi. La meva intenció aquí és tant sols plantejar fins a quin punt el nacionalisme esdevé un fenomen que pot estar present en la vida dels investigadors, tant si en són conscients i ho expliciten com si no. Hi ha una tendència general a considerar que només hi ha un ideologia nacionalista quan hi ha una reivindicació nacionalista formal, i es limita l’anàlisi de la influència d’aquest pensament nacional als casos en què els autors hi estan directament vinculats. Però el nacionalisme d’estat, aquell que no requereix reivindicar-se públicament, també pot estar

present en la vida dels teòrics clàssics en forma de presumpcions *folk* que intervenen en la seva aproximació a la realitat observada. Fins i tot en la seva consideració, com passa per exemple en el cas de Durkheim, de què el patriotisme (francès) és positiu i el nacionalisme (cors, basc o bretó) no.

En tot cas, i per acabar, l'absència de reflexió teòrica sobre el nacionalisme per part dels pares fundadors de les ciències socials encara deixa oberta una nova pregunta: fins a quin punt (contràriament al què sovint s'afirma), sempre que s'observa la presència d'un fenomen social com a problema s'ha d'esperar que hi hagi la seva corresponent investigació teòrica? No sembla que sigui el cas aquí. Ni tampoc en els desenvolupaments immediatament posteriors de les ciències socials.

2.3 De 1920 a 1945: el període d'entreguerres i l'ascens dels totalitarismes

En aquest apartat faré referència a un període històric relativament breu però molt intens. S'inicia amb la fi d'una guerra que deixà Europa força destruïda i amb l'esperança de que no tornés a passar mai més una cosa semblant. Amb aquesta voluntat al 1918 es produeix la proclamació de Wilson i la firma del Tractat de Versalles al 1919. Però aquestes solucions no immunitzaren Europa contra el virus d'una nova guerra general. En lloc de resoldre els problemes, els augmentaren de manera perillosa, de manera que els totalitarismes van avançar fins a desembocar en una segona i terrible Guerra Mundial (Culla 2000).

En general es pot dir que, pel que fa al tema que ens ocupa, l'inici del segle XX va canviar la visió general que es tenia del nacionalisme. Les seves expressions més visibles van fer canviar la imatge que se n'havia tingut fins llavors com un moviment liberal i emancipador, per passar a ser vist bàsicament com un moviment radical de dretes, intolerant i opressiu. L'expansió imperialista d'Europa, la modernització de Japó i el lent despertar nacional d'Àsia i Àfrica marcaren el nacionalisme de principis de segle.

En primer lloc, en aquest període destaca la famosa declaració del 1918 del president dels EUA, W. Wilson, amb els seus 14 punts. Aquesta declaració significa l'aplicació del principi de les nacionalitats i de la idea de l'autodeterminació per primera vegada proclamats com a principis de regulació política internacional. Exposada davant el Congrés nord-americà com els objectius morals de la seva participació bèl·lica (sobre els quals havien de basar-se la pau equitativa i un nou ordre mundial just i estable en el qual cada poble hauria de poder disposar del seu destí), la declaració sanciona oficialment per primer cop en la història el dret a l'autodeterminació de les minories nacionals.

Blas Guerrero (1999:646-7) planteja que en la parcial adaptació del principi de les nacionalitats a partir de 1918 conflueixen diferents factors, relacionats tots ells amb l'enfonsament dels imperis austrohongarès, otomà i tsarista, i l'intent de controlar la zona davant l'amenaça soviètica. La proclama del principi de les nacionalitats no deixava de ser una crida oportunista per intentar aixecar el suport a la causa dels aliats en els vells imperis i frenar així la temuda expansió soviètica. A la qual cal sumar l'acció dels propis moviments nacionalistes del centre i est d'Europa, que a través d'actives campanyes polítiques des de l'exili, aconseguiren fer sentir les seves demandes dins dels governs i l'opinió pública de les potències aliades. L'aplicació del principi, doncs, respon a un context de política de protecció de les minories posada en marxa en el moment de la firma dels tractats de pau i instrumentada després per la Societat de Nacions⁷⁹. La preocupació internacional per la protecció de les minories religioses, ètniques i lingüístiques en territoris d'altres estats és anterior al sorgiment de qualsevol organització internacional orientada a tractar amb el problema (i en certa mesura ja s'aplicava des del Congrés de Viena de 1815). Però en aquells moments el fonament per tal preocupació tenia un clar caràcter pragmàtic: tractar d'evitar que estats veïns amb els mateixos trets culturals que les minories en qüestió intervinguessin en la seva defensa, creant situacions bèl·liques no desitjades. Principalment es tractava d'un principi pensat per aplicar a l'Europa Central i de l'Est per ordenar el caos d'aquesta zona després de la guerra. I pretenia evitar que els seus conflictes, que ja havien provocat la I^a Guerra Mundial, en poguessin generar d'altres.

⁷⁹ Encara que la Societat de Nacions, creada al 1920, fracassa per la no adhesió dels EUA. No serà fins al 1945 que, amb la proclama de la Carta de les Nacions Unides, prendrà la forma i la força de l'actual ONU. És especialment significatiu l'ús del terme nació per nombrar el què en realitat era un acord o pacte entre estats.

Amb aquesta declaració, doncs, Wilson va donar legitimitat a la doctrina d'autodeterminació nacional. Però des del principi, per vàries raons, fou una proclama problemàtica. En primer lloc, perquè ja des dels seus inicis no fou entesa com una proclama d'aplicació universal a tots els pobles o nacionalitats que la reclamessin. Una cosa era la proclamació teòrica del dret; una altra de ben diferent era permetre portar-la a la pràctica. D'aquesta manera, doncs, des del principi la proclama del dret de les nacionalitats apareix enfosquida per l'ombra del dubte de que els seus defensors creguessin realment en la seva aplicació més enllà de la seva utilitat en termes estratègics per assolir altres objectius. Ni Wilson ni la resta d'estadistes que la proclamaren no pretenien que tingués aplicació universal, sinó només exclusivament en les regions que havien esdevingut els països perdedors.

En segon lloc, també era de difícil aplicació allà on es volgué dur a terme, donat que aquesta zona d'Europa estava marcada per una especial barreja de pobles i grups ètnics, fent impossible la materialització raonable del principi. De manera que les tensions nacionalistes, enlloc de solucionar-se amb l'aplicació del principi, reberen nou impuls. Creades Iugoslàvia i Txecoslovàquia a partir de l'aplicació del principi, res s'oposarà a la posterior pretensió de desmembrar aquests estats d'acord amb criteris ètnics més rigorosos. Tot plegat genera una forta inestabilitat nacional a Europa Central i de l'Est, una zona animada per la clara tendència centralitzadora dels nous estats, disposats a cohesionar les seves poblacions dins de les fronteres nacionals i, en línies generals, poc interessats en la concessió d'una àmplia autonomia a les seves minories (tal com en teoria demanava l'aplicació del principi).

Finalment, la defensa del principi de les nacionalitats tingué l'oportunitat d'estendre les demandes nacionalistes a racons d'Europa occidental on la protesta fins ara havia tingut un abast limitat. I també fora del continent⁸⁰. Com que la doctrina havia estat formulada en termes generals, en principi podia ser invocada per qualsevol grup que es considerés legitimat per fer-ho.

⁸⁰ A Europa durant aquest període "reverdeixen" moviments nacionalistes de signe cultural a Gran Bretanya, França, Bèlgica i Espanya. Al 1922 Irlanda s'emancipa del domini britànic, deixant els 6 comtats del nord-est, l'Ulster, com a problema endèmic. Fora d'Europa, la crisi colonial i l'expansionisme japonès enarborarien també banderes nacionalistes.

Per altra banda, estem parlant d'una època que viu un ambient general de crisi econòmica i radicalització de la lluita de classes, fets que alimentaren a tota Europa moviments autoritaris i feixistes. El Tractat de Versalles de 1919, imposat pels aliats a les potències derrotades, suposa una severa i humiliant victòria sobre Alemanya. La revisió del tractat es convertirà en la bandera del nacionalisme de revenja que portarà a Hitler al poder. És en aquest període (durant els anys 1924-26) que Adolf Hitler escriu el seu llibre autobiogràfic i doctrinal *Mein Kampf* (catecisme del moviment nazi i Bíblia del Tercer Reich), i comença les seves actuacions que portaran l'odi i la violència a Europa. Tot plegat finalitza amb l'esclat, l'any 1939, d'un nou conflicte bèl·lic⁸¹.

Simultàniament, a Itàlia creix de manera fulgurant el moviment feixista de Benito Mussolini que organitza a l'octubre de 1922 la marxa sobre Roma que comporta la proclamació de Mussolini com a president del govern i dues dècades d'era feixista. A Espanya creixen les reivindicacions nacionalistes de catalans i bascos mentre l'exèrcit sofria severos reversos al Marroc. Aquest fets, sumats a les condicions econòmiques i les lluites de classe, desemboquen en el cop militar del general Miguel Primo de Rivera el 13 de setembre de 1923 i en 6 anys de dictadura tradicional a imitació del feixisme italià. Una situació que es repetirà pocs anys després i que, després d'un breu període republicà, culminarà amb la guerra civil, la victòria de la dreta nacional i la dictadura franquista. El bel·licista ascens del feixisme italià i espanyol i del nacionalsocialisme alemany porten, doncs, el nacionalisme a les seves expressions més radicals, enterbolint la ben intencionada doctrina de Wilson. I generant una imatge profundament negativa del nacionalisme de la qual, encara avui, en bona mesura no se n'ha deslliurat.

En termes generals es pot afirmar que aquest període és una època difícil per a la producció intel·lectual en general, ja que es tracta d'uns anys marcats per dues guerres (tres en el cas espanyol) i per la dura postguerra que hi ha entre elles. En certa manera doncs, estaria justificat que durant aquesta anys no hi hagués una gran elaboració teòrica sobre cap tema d'interès social. I així sembla que va ser pel cas del nacionalisme: "*On the whole,*

⁸¹ En el poder des de 1933, el nazisme alemany emprendre a partir de 1935, violant el Tractat de Versalles, una política de rearmament i d'expansió territorial que comença amb l'annexió d'Àustria el març de 1938 i que acabarà provocant la IIª Guerra Mundial.

the interWar years and the immediate aftermath of World War II, evinced a curious lack of interest in nationalism, despite some concern with fascism in Parsons' essays during the War." (Smith 1983:24)

Però simultàniament, també es podria pensar que la vinculació del nacionalisme amb la guerra obligaria a plantejar el tema, per fi, d'una manera científica. Per tant, és possible que per explicar la manca d'interès teòric pel nacionalisme d'aquest període calgui afegir, a les pròpies circumstàncies històriques, altres elements explicatius. Una possible raó pot ser, ja ho hem dit, l'herència d'un buit teòric i un desinterès absolut sobre el tema per part dels precedents de les disciplines socials. Però Smith (1983) argumenta dos criteris més. Per una banda destaca la tradicional preocupació de la sociologia per les divisions horitzontals o de classe, que hauria encobert l'anàlisi d'altres formes de divisió social com l'ètnica o la nacional. I, sobretot, el fet que en aquest període predomina en la teoria sociològica un enfocament funcionalista de les societats que posa més l'accent en l'estabilitat que en el canvi. I que, per tant, no analitza els conflictes i les tensions que poden viure les societats (tant occidentals com colonials) dins seu. El funcionalisme es basava en uns supòsits que centraren els investigadors en l'estudi de les lleis de l'ordre; no hi ha lloc, doncs, per a les nacions i el nacionalisme, que són vistos com a part i parcel·la de les lleis de canvi⁸².

Al meu parer aquí Smith està remarcant el principal problema que tenien els teòrics d'aquell període. Les ciències socials en general es varen veure influïdes durant molt de temps pel paradigma funcionalista i això en va determinar, tant el desinterès pel tema nacional, com la forma d'analitzar els seus respectius camps d'estudi. La perspectiva funcionalista estava interessada per l'ordre i l'equilibri social i el nacionalisme apareixia, tal com era percebut en aquell convuls període, com un element pertorbador. Tot plegat incapacità als investigadors socials a distanciar-se suficientment de les seves premisses bàsiques i els portà a acceptar les nacions i el nacionalisme com un fet "donat" sociològicament: *"In short, the difficulty for a discipline so impregnated with the selfsame assumptions as those held by its object of study, to stand back and realize its historical peculiarity, has prevented sociologists till quite recently from devoting the attention to that*

⁸² Només hi ha una il·lustre excepció, l'article de Louis Wirth de 1936, on l'autor construeix una tipologia de les formes dels moviments nacionalistes i la natura de les nacions. V. Wirth (1936).

object which it clearly deserves; with the result that the growth of nations and nation-states, and of their ethnic core from which most sociologists are normally recruited, are topics and features of society 'taken-for-granted'; they are part of the basic furniture of the mind carried as much by students of society as by any others of its members." (Smith 1983:26)

És per això que l'estudi de la nació estava incorporat en l'estudi de la societat, sense separar les dues diferents dimensions. En aquells moments les línies d'investigació utilitzaven com a unitat d'estudi la "societat" entesa en termes amplis (en el cas dels sociòlegs) o l'anàlisi de "l'estat" com a entitat empírica (en el cas dels políticòlegs) de tal manera que la nació es prenia com un fet inclòs ja en els altres dos i que no calia explicar. Això explicaria també la popularitat del què Smith (1983) anomena "nacionalisme metodològic", en què les dades socials bàsiques eren recollides i avaluades en termes d'entitats a gran escala anomenades "estats-nació". Sobre aquesta qüestió afirma Smith (1983:24) que *"even Parsons, though latterly showing some sensitivity to ethnicity, tended to subsume the nation and nationalism within the broader categories of 'society' and its normative patterns. All of these theorists take the American pattern of an overarching society composed of fixed social groups and institutions as normative, whereas the problem of nationalism lies exactly in the indeterminacy of these ethnic and political constituents and the fluidity of their boundaries and territories."* O bé, pel contrari, es treballava en termes de vastos dominis imperials on no hi havia lloc per a les nacions i el nacionalisme. Sols s'hi feien referències secundàries i sempre en relació als temes primordials (com ara la solidaritat social).

Per tant, el que hi ha bàsicament en aquest període dins de les ciències socials és un interès pel feixisme i per les ideologies totalitàries que havien portat a la guerra (interès que tindrà un fort desenvolupament un cop acabi aquesta i es descobreixin els fets nazis). Es tracta de treballs fets bàsicament per part d'historiadors i politòlegs dels EUA, els quals sembla que eren els únics que podien tenir una distància suficient amb el què havia acabat de passar a Europa (en contrast amb els teòrics europeus, que hi estaven massa políticament implicats). Aquests autors, des d'aproximacions bàsicament psicològiques, toquen tangencialment el tema del nacionalisme en fer referència als sentiments d'identitat

de grup i a la mobilització de les masses. Són obres que pretenen donar sentit als esdeveniments que han succeït i que, si bé treballen des de la perspectiva dels sentiments de l'individu, faran algunes aportacions sobre psicologia social (especialment el concepte de Le Bon de psicologia de les multituds i "l'instint gregari" de Trotter) que seran utilitzats posteriorment per aplicar-los a l'estudi del nacionalisme. En tot cas, es tracta de treballs que ja denoten el caràcter negatiu d'anomalia o gairebé de malaltia amb què serà analitzat el nacionalisme després de la guerra (Handman 1921, Arendt 1945, Appel 1945 i Carr 1945). I que prefiguren les propostes modernistes posteriors que interpretaran el nacionalisme com a resultat de la naturalesa problemàtica de la modernització.

Tanmateix, si bé és cert que en aquest període no hi ha propostes teòriques globals que estudiïn el nacionalisme, s'ha de dir que no és pas una època totalment improductiva pel què fa a aquest tema. Al contrari. Per primera vegada el tema és afrontat d'una manera directa per part dels historiadors, els quals tindran gairebé el monopoli de les aproximacions acadèmiques al nacionalisme fins després de la II^a Guerra Mundial. Amb dos tipus de realitzacions. Per una banda hi ha una important producció de treballs històrics descriptius sobre els processos nacionalistes concrets que durant aquest període estaven més actius, tant a Europa occidental com al centre i l'est. Es tracta d'obres bàsicament descriptives que intenten explicar (i per tant, en certa mesura també legitimen) l'aparició i desenvolupament d'aquests nacionalismes. Per tant, la seva aparició està estretament vinculada als esdeveniments històrics que s'estan produint. En aquest sentit vull remarcar especialment que apareixen obres dedicades no sols als nacionalismes minoritaris o als relacionats amb zones en disputa, sinó que, en els anys immediatament anteriors a l'esclat de la II^a Guerra Mundial i durant aquesta, també es publiquen obres dedicades a les idees de nació i pàtria de les grans potències en joc com França, Alemanya i Anglaterra⁸³. Es tracta doncs, d'una remarcable producció històrica que abasta una extensió geogràfica i cronològica considerable. Tot aquest bagatge d'informació històrica sobre nacionalismes específics serà de gran utilitat per als teòrics del nacionalisme dels anys posteriors, que

⁸³ Fent una ràpida ullada a la valuosa bibliografia que recollia al 1973 Smith, durant aquest període apareixen un conjunt d'obres interessades en elements de nacionalitat o nacionalisme a l'Europa antiga i medieval, a l'Europa occidental i del nord (Holanda, Noruega, o els catalans i bascos a Espanya), una gran quantitat sobre Europa de l'est (Polònia, Sèrbia, Croàcia, Eslovènia, Bulgària, Romania, Hongria, Txecoslovàquia, Grècia, Turquia, Ucraïna o Armènia) i, ja cap al final de la guerra, sobre Japó.

aprofitaran aquestes dades com a fonament empíric a partir del qual elaborar les seves propostes teòriques.

Per altra banda, aquests treballs descriptius d'àmbit més restringit es complementen amb altres produccions elaborades bàsicament des de la història de les idees que, malgrat no pretenen formular una teoria explicativa sobre el nacionalisme, intenten caracteritzar-lo en termes més generals. Ho fan a partir de la comparació i la creació de tipologies, principalment a partir del criteri ideològic. Aquests treballs estudien la influència del nacionalisme com a doctrina i estableixen diferents classificacions dels tipus de nacionalisme. Es tracta de treballs difusionistes molt eurocèntrics que, prenent com a model històric original el nacionalisme alemany "orgànic", plantegen la resta de casos com a variacions, desviacions, o fins i tot degeneracions, d'aquest nacionalisme original. Un exemple d'aquest tipus de treball són les obres de Hertz (1944) i Carr (1939)⁸⁴.

Però si hi ha una figura representativa d'aquest tipus de producció durant aquest període, aquesta és, sense cap dubte, Carlton Hayes (1926; 1930; 1931). Hayes és indubtablement la figura pionera i dominant d'aquest període (si bé durant aquests anys també és quan es publiquen les primeres obres de Hans Kohn (1940; 1944), una figura que dominarà el camp historiogràfic després de la II^a Guerra Mundial i que viurà el seu moment més prolífic als anys seixanta). No és estrany, doncs, que Hayes i Kohn, hagin esdevingut les dues figures de referència dins la disciplina històrica, fins al punt que Hobsbawm (1990) els va anomenar els "*pares fundadors bessons*" de l'estudi acadèmic del nacionalisme. No puc pas sintetitzar aquí amb la dedicació que es mereix l'important obra de Hayes. Només voldria recordar la diferenciació entre tipus d'ideologia nacionalista que va establir en una obra pionera escrita al 1926. En aquest llibre Hayes estudià el nacionalisme com a ideologia a l'Europa Central i Occidental del segle XVIII i establí una tipologia, que ha esdevingut clàssica, de sis llinatges de pensament nacionalista a partir dels referents ideològics.

Per la seva banda Hans Kohn, en una obra de 1944, mostra alguns dels elements que el convertiran posteriorment en un autor reivindicat des de les files "perennialistes".

⁸⁴ Carr destaca especialment perquè intentà fer un repàs general de la història del nacionalisme als països europeus i va delimitar un conjunt de definicions que foren molt utilitzades pels historiadors posteriors

Aquest historiador ofereix una història clàssica de la idea de nacionalisme que ell troba present ja en els jueus i la Grècia clàssica (pel fet que s'hi produeixen els primers intents d'unificació i resistència a l'estranger). És en aquesta obra també on Kohn, recollint la distinció que havia proposat Meinecke al 1907, elabora una contraposició entre dos tipus de nacionalisme que ha esdevingut clàssica i que encara avui dia molt autors reproduïxen. A partir de combinar elements cronològics, geogràfics i doctrinals (i utilitzant una terminologia molt propera a la que hem vist que usava la sociologia clàssica), Kohn elabora una complexa tipologia a gran escala que redueix els nacionalismes a dos tipus ideals oposats. Per una banda hi hauria un nacionalisme occidental "associatiu", que es correspondria amb l'Europa central dels segles XVII i XVIII i que estaria representat pel cas francès. Per l'altra, es trobaria un nacionalisme oriental "orgànic", exemplificat en el cas alemany, i que es trobaria en l'Europa central i Oriental (fins a Àsia) al segle XIX. Aquest model no sols divideix Europa en dos tipus de nacionalisme, sinó que els contraposa en termes valoratius: mentre el primer és considerat positivament com un nacionalisme obert i integrador (etiquetat com a nacionalisme "cívic"), el segon apareix com un nacionalisme retrògrad, autoritari i clarament perillós (denominat "ètnic"). Aquesta simplificació dual del nacionalisme va fer forat en la teoria del nacionalisme i encara avui dia es pot trobar aplicada en algunes anàlisis contemporànies, que l'han pres com a model ideal típic (tot i les crítiques que se li han fet des del mateix àmbit històric).

En definitiva, doncs, aquesta etapa d'entreguerres es un període de predomini historiogràfic, ja sigui en forma d'estudis de cas o en forma de tipologies difusionistes del nacionalisme, entès aquest bàsicament com a ideologia. Un treball que tindrà continuïtat després de la guerra (especialment en la figura i obra de Kohn), però que no ampliarà els seus límits geogràfics fora del continent europeu fins als anys seixanta. Tot i que aquests historiadors van situar el seu treball bàsicament en el camp de la història de les idees polítiques i no van arribar a produir una teoria general del nacionalisme, la seva obra serà una rica herència perquè els autors posteriors puguin intentar construir aquesta teoria partint d'una sòlida base de dades històriques.

En un altre ordre de coses, cal destacar que és just en aquest període quan apareix per primer cop publicada l'obra pòstuma de Weber on aquest parlava de la nació (editada,

recordem-ho, l'any 1922). També en aquestes dates apareixen reimpressions obres que recullen el pensament polític d'autors com Fichte, Rousseau o Renan, fet que reflecteix aquest interès en els orígens doctrinals del pensament nacionalista. Alhora permet la relectura i reflexió sobre uns clàssics que segur que va tenir influència en els desenvolupaments teòrics posteriors. Així mateix voldria ressaltar la publicació d'un informe realitzat pel *Royal Institute of International Affairs* sota la presidència de Carr (1939) que, potser perquè va aparèixer just a l'inici de la guerra, sembla que ha passat força desapercebut als teòrics posteriors que han treballat el tema. Cap dels reculls de síntesi de les teories del nacionalisme hi fa referència i només l'he trobat mencionat per Connor (1998 [1978]:87).

Per acabar, no voldria deixar de mencionar l'aparició en aquesta etapa d'un llibre que, si bé directament no està relacionat amb el nacionalisme, és molt significatiu per entendre el canvi de plantejaments que es produirà després de la guerra. Estic fent referència al llibre de Huxley, Haddon i Carr-Saunders, *We Europeans*, aparegut just l'octubre de 1935 i del qual l'abril de l'any següent ja se n'havien fet quatre reimpressions. El llibre és un al·legat científic contra el concepte de raça. I és significatiu perquè és potser la primera ocasió en què s'utilitza el terme ètnia en el sentit modern per explicar la diversitat cultural. Els autors són un zoòleg, un etnòleg i un sociòleg respectivament. Aquesta obra marcarà un punt i a part en la manera com es produirà el debat al voltant dels conceptes de raça i ètnia, tant en la sociologia com en les ciències polítiques, a partir dels anys seixanta. En tornaré a parlar en la segona part de la tesi dedicada a l'antropologia (concretament a l'apartat dedicat a les teories de l'etnicitat del capítol cinquè).

En definitiva, doncs, aquest és un període on predomina el punt de vista bàsicament descriptiu i cronològic dels historiadors. Com no podia ser d'altra manera, si el que es pretenia era explicar els fets que s'acabaven de viure. En aquests treballs s'intentava combinar l'anàlisi política i la perspectiva històrica, i hi predominava una visió europea i difusionista del camp d'estudi. Possiblement, si en aquest període no s'arriba a fer cap anàlisi del fenomen nacionalista en sí, és en gran mesura perquè en el fons se seguia donant per suposat que es tractava d'un fenomen obsolet que a la llarga acabaria desapareixent: o bé gràcies a la força del mercat, o bé gràcies a la del proletariat.

En definitiva, doncs, potser sí que en aquest període seria apropiat començar a parlar de *precedents* teòrics, donada la importància que tingué el treball d'aquests historiadors per als desenvolupaments posteriors sobre el tema. Al cap i a la fi, sempre és difícil posar la línia de separació entre els precedents i els teoritzadors. I com més ens acostem a la data que hem marcat com a origen de les propostes teòriques, més es difumina aquesta distinció. Això és especialment perceptible en l'obra de Hayes i Kohn, considerats per a molts els fundadors de l'estudi acadèmic del nacionalisme i que esdevindran figures de referència en els desenvolupaments dels anys cinquanta i seixanta. Lamentablement però, tota aquesta obra es veurà interrompuda pels tràgics esdeveniments de la II^a Guerra Mundial.

2.4. De 1945 a 1959: l'antagonisme Est-Oest i la descolonització

L'horror de la barbàrie de la II^a Guerra Mundial va portar el 1945 a E.H.Carr a concloure, erròniament, que el nacionalisme era una força en declivi i que la humanitat havia entrat de forma irreversible en una etapa d'internacionalisme que havia de superar la ideologia de la "petita nació". En gran mesura aquesta és la idea que guiarà tant l'actuació política, com les orientacions teòriques dels anys immediatament posteriors a la II^a Guerra Mundial.

Finalitzat el conflicte bèl·lic, i mentre Europa i el Japó intentaven recuperar-se'n, mica en mica s'anirà instaurant una dinàmica política internacional bipolar. La gran aliança antifeixista entre Londres, Moscou i Washington que havia aconseguit derrotar a Hitler, donà pas a una desconfiança en augment entre l'occident capitalista i la Unió Soviètica, la qual imposava sense embuts el seu domini sobre tots els territoris conquerits per l'exèrcit roig. Al llarg de 1948, la presa de poder dels comunistes a Txecoslovàquia i el bloqueig soviètic de Berlín aguditzaren l'antagonisme entre l'est i l'oest. Churchill fou el primer estadista occidental en descriure el nou escenari geopolític - el que s'anomenaria la *guerra freda*- utilitzant la metàfora del "teló d'acer" i alertant sobre l'expansionisme soviètic i la incipient divisió d'Europa. També va proclamar la idea del liderat americà sobre el "món

lliure” que havia de guiar la política exterior nord-americana durant varies dècades. Davant l’expansió comunista, Washington va abandonar progressivament la seva actitud permissiva per adoptar l’estratègia de la contenció amb la Doctrina Truman de 1947, que pretenia recolzar els “pobles lliures” en risc de ser dominats pel nou totalitarisme roig. Doctrina a la qual seguirà el Pla Marshall d’ajuda econòmica a la reconstrucció d’Europa, esdevenint un complement ineludible a la bel·ligerància anticomunista. La tensa situació porta a l’any 1949 als Estats Units, Canadà i 10 països europeus, a subscriure el Tractat de l’Atlàntic Nord. Un pacte defensiu que serà ampliat al 1952 i 1954. L’OTAN tindrà des de 1955 la seva contrapartida oriental amb el Pacte de Varsòvia, el qual es veurà reforçat amb la instauració del règim marxista-leninista a la Cuba de Castro al 1959. Els dos blocs quedaven definits i confrontats i aquest panorama d’oposició dominarà tot el període posterior dels anys seixanta (Culla 2000).

Les Nacions Unides també tingueren la necessitat de reconstruir un nou ordre després de la devastació que havien generat els anys de guerra. Intentaren establir un nou ordre internacional en els plans diplomàtic i jurídic, establint unes noves regles en les relacions entre els estats. L’experiència demostrava que els estats capaços de trepitjar els drets dels seus ciutadans també eren els més proclius a cometre actes d’agressió internacional. Per això l’assemblea General de la ONU aprovà a finals de 1948 una Declaració Universal dels Drets Humans. Una declaració que tècnicament no tenia cap força per obligar a un tractat internacional i que ha estat violada in comptables vegades des que fou proclamada. Però que situa els drets humans en el centre del debat planetari.

Fora d’Europa, els fets més significatius es produeixen a Àsia, tant al Pròxim com a l’Extrem Orient⁸⁵. En general a Àsia i Àfrica l’inexorable procés de descolonització de les possessions europees va donar lloc, durant els anys cinquanta, a un nombre creixent de nous estats. Aquests intenten estructurar com poden la diversitat ètnica dins les seves fronteres aplicant un model d’estat-nació heretat, igual que les fronteres, dels

⁸⁵ El 14 de maig de 1948 els jueus instauren l’estat d’Israel (segons resolució de la ONU de 1947) fet que provoca la partició de Palestina en dues comunitats. Els països àrabs afectats per aquesta situació es negaran a acceptar-la i s’aixecaran en armes. Les conseqüències de tot plegat encara es paguen ara. Per altra banda l’Extrem Orient pren protagonisme amb la proclamació al 1949 de la República Popular de la Xina, l’esclat al 1950 de la guerra a Corea i la guerra triangular a la Xina entre el “Kuomintern” xinès, l’exèrcit popular comunista de Mao i els ocupants japonesos.

colonitzadors. Aquests països intentaran esquivar l'alineament obligat amb un dels dos blocs de la guerra freda: al 1955 es produeix una trobada de 24 països afroasiàtics a la Conferència de Bandung, on reivindiquen la consciència de dignitat dels pobles de color. Apareixerà doncs, un nou terme, el de Tercer Món, i una nova manera (que es revelarà profundament etnocèntrica) d'entendre i designar el món contemporani dividit en blocs. I que encara arrosseguem ara.

En tot cas, tots aquests processos de descolonització tornen a modificar la visió que es tenia del nacionalisme. Aquest reapareix de nou en l'escenari polític representant ara les demandes d'independència i de llibertat dels països sotmesos a l'imperialisme occidental. Un dels exemples més paradigmàtics d'aquesta situació serà el procés d'independència de l'Índia, país que havia estat el símbol màxim d'un imperi colonial britànic ara en decadència. L'Índia havia conegut un primerenc moviment nacionalista emancipador al 1885 i 1906, però el gran catalitzador de la lluita per la independència serà Gandhi i la seva protesta basada en la resistència passiva que es produirà just en aquest període⁸⁶. Tots aquests processos de descolonització no passen indiferents davant dels ulls dels científics socials del moment. Però sobretot influiran en els desenvolupaments teòrics dels anys seixanta, que és veuen profundament afectats – tant a nivell teòric com metodològic –, per aquestes circumstàncies.

Aquest és un període difícil de delimitar en termes de la producció teòrica, donat que cronològicament aplega els anys immediatament anteriors a la dècada dels seixanta i, per tant, inclou obres i figures que transiten entre una etapa i l'altra. És en aquest període (sobretot cap a finals dels cinquanta) quan es comencen a gestar contactes, tendències i predisposicions que es veuran cristal·litzades en els anys posteriors. Però pel que fa a la més immediata postguerra (és a dir, el final dels anys quaranta) es pot afirmar que el tema del nacionalisme no va ser treballat acadèmicament. Així succeeix especialment a Europa. Per una banda, la guerra havia deixat el continent europeu gairebé sense intel·lectuals ni científics: els que no havien mort durant el conflicte, havien hagut de refugiar-se als EUA, país que esdevindrà el principal focus de la producció científica mundial. Per altra banda a Europa el nacionalisme es veu profundament associat a les barbaritats nazis, carregant-lo

⁸⁶ L'Índia s'independitza el 1947, però a causa de les diferències religioses es divideix en dues comunitats: l'Índia hindú i el Pakistan musulmà.

amb unes connotacions negatives que en gran mesura encara arrossega ara, i provocant una actitud general de rebuig que impedié una aproximació asèptica al tema. En aquells moments “*nazism and racism were synonymous with nationalism.*” (Stolcke 2003:2).

En un continent derruït física i moralment per la guerra i les seves conseqüències (recordem l'impacte emocional tant del descobriment dels camps d'extermini nazis com del llançament de la bomba d'Hiroshima), els vencedors necessitaven restituir la fe en la naturalesa humana. I cregueren que la forma d'evitar que tornés a succeir una catàstrofe com la que havia passat era eliminant la ignorància i els prejudicis. Aquest era el mandat internacional de la UNESCO d'aquell moment, que intentava capgirar el rol que havia tingut la ciència en el conflicte després de que aquesta hagués estat profundament implicada amb les barbàries nazis a través de les teories pseudocientífiques del racisme. Les primeres iniciatives de la UNESCO són d'especial rellevància com a punt privilegiat des del qual veure les controvertides continuïtats i discontinuïtats en el pensament occidental de postguerra sobre la diversitat humana, la ciència i la pràctica social. Però justament, tal com denuncia Stolcke (2003), aquests anys han rebut poca atenció acadèmica. Penso que val la pena dedicar-hi una mica d'atenció perquè la situació que viu en aquells moments la UNESCO reflecteix molt bé l'esperit d'aquella època i la forma en què es va enfocar el tema⁸⁷.

La UNESCO havia diagnosticat la guerra en part com a estat de la ment i, per tant, la primera tasca que calia emprendre era influir en “les ments dels homes” (sic). En un moment en què encara es tenia fe en la racionalitat científica, es creia que la ciència positiva proporcionaria el coneixement no partidista requerit per eradicar la pseudociència racista que havia legitimat l'Holocaust, proporcionant a canvi una ètica de la germanor humana. Però abans que l'organització inclogués el tema més general del prejudici racial i la discriminació en els seus programes, la UNESCO va posar el seu focus inicial d'acció en les tensions internacionals i el nacionalisme: “*In the immediate aftermath of the war UNESCO activities centered on ways and means to combat international tensions and in*

⁸⁷ Vull agrair especialment a la Dra. Stolcke que em permetés utilitzar la informació sobre les activitats de la UNESCO d'aquest període provinent d'un material de recerca seu encara no publicat. V. Stolcke (2003). M'han estat especialment valuoses les referències de la UNESCO vinculades al tema del nacionalisme, donat que no n'he trobat notícia a cap de les síntesis sobre teories del nacionalisme que he consultat.

particular on aggressive nationalism as a threat to world peace. 'A central conflict of our times is that between nationalism and internationalism, between the concept of many national sovereignties and one world sovereignty', Julian Huxley had written when in his capacity as executive secretary of the preparatory commission he undertook to outline UNESCO's working philosophy." (Stolcke 2003:14).

Al principi la UNESCO donà prioritat a investigar com aconseguir la solidaritat internacional i la tolerància entre nacions (tot i que la terminologia amaga que en realitat estaven parlant de les relacions entre estats). En aquest sentit, al 1946 la Conferència General va aprovar una investigació de les "tensions crucials en la guerra" que havia d'examinar "*world problems relating to nationalism and internationalism, to population and to technical progress. As regarded nationalism the inquiry was to address in characteristic relativist humanist style, in particular, 'the distinctive character of the various national cultures and ideals, with the aim of stimulating the sympathy and respect of nations for each other's ideals and aspirations and the appreciation of national problems.*" (Stolcke 2003:15).

El juny de 1948 un grup de distingits científics socials foren convocats a París per la UNESCO com a part del seu programa "*Tensions affecting international understanding*" (iniciat al 1947). Se'ls encarregà que exploressin les causes de "l'agressió nacionalista" i asseguressin el coneixement científic en benefici de la pau al món. La majoria de participants de l'encontre havien sofert personalment els efectes directes del nazisme, com és el cas del sociòleg brasiler Freyre, llavors delegat de l'ONU. I entre ells destaca la presència del sociòleg Shils, convidat com a consultor especial del projecte⁸⁸. La declaració conjunta que aquest comitè va emetre il·lustra la dificultat que tenien en aquells moments els participants per actuar segons el pensament modern liberal, que intentava reconciliar el relativisme cultural amb la filosofia de la unitat humana. L'escrit reflecteix de manera exemplar l'optimisme humanista de postguerra sobre els potencials humans, però alhora anticipa algunes de les dificultats conceptuals que acompanyen una aproximació universalista a la diversitat humana. Ratificava la predisposició natural humana a la cooperació més que a la guerra i remarcava les necessitats humanes

⁸⁸ Shils és considerat un dels primers autors primordialistes pel seu treball de 1957, on distingeix entre diferents tipus de vincles socials.

compartides. Però també reconeixia que els homes varien enormement en les seves capacitats i temperaments. Pel què fa al nacionalisme, *“Nationalist tensions and conflicts, the scientist proclaimed, were fostered by myths and traditions of national pride although they were in reality largely due to economic inequalities, insecurities and frustrations. The root causes of economic inequalities were not, however, addressed. Instead, scientific research was deemed of the utmost importance into the ‘culture of all nations’ and in particular into national character and stereotypes to prevent international conflicts.”* (Stolcke 2003:16)⁸⁹

Es tracta d'un projecte que, com ja havia passat en el període d'entreguerres, posava l'accent en la part psicològica dels moviments de masses. Però les circumstàncies històriques faran que el projecte tingui poca continuïtat. El clima polític internacional, cada cop més enrarit i tens, amb la polarització del món en dos blocs hostils, bat durament la confiança cosmopolita de la UNESCO d'assolir algun dia la comprensió internacional i l'obliga a concentrar-se en projectes concrets. La innegable realitat del prejudici racial *“at home”* comença a ser considerada al 1948, quan les iniciatives sobre la raça de la UNESCO deixen de estar confinades a les arrels ideològiques del feixisme nazi. Aquesta modificació conceptual de la seva aproximació al racisme té una conseqüència política científica de llarg abast, ja que el tema nacionalista serà “abandonat” en benefici de l'estudi del racisme i la seva manifestació en les societats occidentals. A més, la cultura política predominant que divideix el món en dos grans blocs econòmics i polítics (que, de fet, integren i superen les divisions nacionals) porta a un menyspreu de les reivindicacions d'autodeterminació dels pobles no sobirans a Europa. Es transmet una idea de que els mals del món es poden superar amb una bona voluntat de germanor universal internacionalista i es posa l'èmfasi en els drets individuals reclamats en la Declaració Universal dels Drets Humans. És una visió del món individualista i alhora universalista que no deixa massa lloc a les proclames de diversitat i especificitat cultural dels grups. Amb aquest ambient general, doncs, no és estrany que es generalitzi la visió del nacionalisme que expressava la

⁸⁹ “Social scientists issue a Joint Statement on world tensions”, *UNESCO Courier*, 1 (6), 1948:3. Els altres ponents que hi participaren foren: Gordon W. Allport, psicòleg; Georges Gurvitch, sociòleg; Max Horkheimer, sociòleg; Arne Naess, filòsof; John Rickman, psiquiatre, i Alexander Szalai, sociòleg. UNESCO, *Studies of Social Tensions*, 1947-1952, UNESCO/SS/2, París, 19 de juny 1951.

cita de Carr a l'inici d'aquest apartat: considerar-lo un fenomen caduc. Com a tema d'estudi es cotitza clarament a la baixa i és abandonat per obsolet.

Caldrà, doncs, esperar fins a la dècada dels cinquanta per a què comencin a aparèixer treballs més o menys relacionats amb el nacionalisme. Aquests treballs pertanyen principalment a l'àmbit anglosaxó (i més específicament dels EUA) i comencen a trencar el monopoli que sobre el tema retenien els historiadors des del període d'entreguerres. En certa manera, doncs, aquesta etapa es pot considerar un període de transició: es mantenen bàsicament els elements del període anterior (domini historiogràfic i perspectiva difusionista), però comencen a aparèixer algunes obres que obren les perspectives. I, sobretot, que prefiguren els canvis que es produiran a partir dels anys seixanta.

Això és veu amb claredat en els treballs historiogràfics. És ara quan Kohn (1955, 1956 i 1957) publica les seves obres més significatives, convertint-se en una de les figures puntals dels desenvolupaments historiogràfics que es realitzaran als anys seixanta (Kohn 1960a; 1960b; 1961; 1967a i 1967b). Per altra banda continuen produint-se treballs històrics específics sobre nacionalismes a Europa, especialment de les zones afectades per la desaparició de l'imperi austrohongarès. Però l'impacte de la descolonització (sumada a la creació de l'estat d'Israel i a la conversió de la Xina al comunisme), desvia l'interès d'Europa cap als problemes d'altres zones del món. Comencen a aparèixer treballs que mostren una obertura cap a la situació dels països d'Àsia i Àfrica, en reacció directa als esdeveniments històrics que estaven succeint. I que anticipen el *boom* d'obres que sobre aquestes zones es produirà després, quan s'hi afegirà el "descobriment" del fenomen nacionalista al continent americà. Aquest canvi s'expressa no sols en els treballs empírics sobre processos nacionalistes específics, sinó també amb els primers intents de fer tipologies del nacionalisme que recullin els nous casos de descolonització que s'estaven donant⁹⁰. I metodològicament, en l'aplicació de la perspectiva funcionalista en l'anàlisi. Sigui com sigui, afirma Smith (2000:51) que el problema d'aquest període és que, si bé la majoria d'historiadors pretenien concentrar-se bàsicament en estudiar d'una forma desapassionada el sorgiment i desenvolupament del nacionalisme com a ideologia, no ho aconseguiren. Molt sovint l'anàlisi anava impregnada d'un judici moral que classificava

⁹⁰ En són un bon exemple l'obra de Snyder (1954) o del propi Kohn (1955), que reitera i estén fora d'Europa la primera tipologia que va fer al 1944, emfasitzant la dicotomia entre Est i Oest.

(com en el cas de Kohn) els nacionalismes en “bons” i “dolents” (v. Carr 1945; Cobban 1945 i 1957; Snyder 1954; Shafer 1955 i 1959).

Els moviments d'alliberació nacional al Tercer Món també tingueren efectes en els treballs de sociòlegs i politòlegs (també bàsicament americans). Aquests començaren a mostrar interès per analitzar els problemes globals de “desenvolupament polític” en els processos de descolonització i els efectes de la modernització en els nous països emergents. En cap d'aquests treballs el tema del nacionalisme hi és estudiat directament i quan n'apareix alguna referència, és molt tangencialment. La seva atenció estava més centrada en un pla global molt ampli – dins del qual podia ser integrat el fenomen nacional- que no pas en explicar el nacionalisme en si. Però plantegen interpretacions sobre la “desintegració” que produeix la modernitat i sobre la “*societat massa*” que seran la base per a posteriors interpretacions modernistes del nacionalisme. Aquests autors modernistes reconeixeren després el seu deute amb les obres publicades en aquest període per autors com Popper (1945), Mannheim (1940) o Kornhauser (1959). Si bé l'obra d'aquests autors és fruit de la seva experiència amb el feixisme i els totalitarismes a Europa, els seus arguments sobre la desintegració social provocada per la modernitat començaran a ser aplicats als nous països descolonitzats. I inicien així una línia de treball important pel desenvolupament posterior de la teoria del nacionalisme⁹¹.

En aquest sentit, la figura “de transició” més destacada d'aquest període és Karl Deutsch. Aquest autor es pot considerar el pioner de la perspectiva modernista que es desenvoluparà en els anys seixanta i de la qual és el màxim representant. Si bé el moment més àlgid de la seva influència serà en aquella dècada, ja als anys cinquanta publica dues obres vitals per entendre el futur desenvolupament de l'estudi del nacionalisme. Per una banda, és autor del què es pot considerar el primer recull bibliogràfic sobre obres dedicades a l'estudi del nacionalisme. Un recull que aplega tota la producció escrita sobre el tema entre 1935 i 1953 (Deutsch 1956). Es tracta d'una obra de referència per als estudis posteriors, ja que caldrà esperar fins als anys setanta per a què comencin a aparèixer altres recopilacions bibliogràfiques. Per altra banda, ja en un “prematuro” 1953 publica la seva obra principal, *Nationalism and Social Communication*, que inicia la interpretació

⁹¹ En podria ser un exemple l'obra de Lerner (1958), que aplica aquesta lectura modernista “desintegradora” al seu treball de camp a Orient Mitjà.

modernista del nacionalisme que predominarà als anys seixanta. De tota manera, com que el moment de la seva màxima influència és a la dècada dels seixanta (al 1966 apareix una segona edició de la seva obra, que és la més citada habitualment com a referència), és en el proper capítol que parlaré d'ell.

D'alguna manera doncs, es pot afirmar que als anys cinquanta es comencen a prefigurar ja els canvis en els temes, enfocaments i perspectives que tindran el seu moment àlgid a partir dels anys seixanta. Arran dels efectes dels processos de descolonització i de les convulsions socials viscudes a les metròpolis, les coses començaran a canviar en el món acadèmic i el tema del nacionalisme s'obrirà a nous plantejaments. Els anys seixanta viuran també els anys de crítica i de crisi en les ciències socials en general, una situació que acabarà trencant el monopoli paradigmàtic del funcionalisme. I generarà l'aparició d'un grup de teòrics interessats en els problemes dels països en vies de desenvolupament, els quals descobriran la importància del nacionalisme com a objecte d'estudi i com a terreny per posar a prova la teoria sociopolítica més actual, donant un impuls important a la investigació del tema.

La conclusió final d'aquest capítol seria, doncs, que han calgut una colla d'anys per arribar per fi a iniciar-se una veritable producció teòrica sobre el nacionalisme. Ja sigui per la influència directa de l'herència dels autors clàssics (en aquest cas en forma d'absència), ja sigui perquè les ciències socials s'han desenvolupat en un context històric i social que seguia fent difícil plantejar l'anàlisi del nacionalisme com a objecte d'estudi, el resultat final ha estat que la veritable investigació del nacionalisme no s'ha produït realment fins a temps molt recents. Des de l'inici, el desenvolupament d'una línia de recerca específica del nacionalisme ha estat lent i difícil, marcat per aquesta falta de precursors on trobar referències teòriques des de les quals partir. Només al període d'entreguerres i als anys cinquanta es comencen a donar les primeres aproximacions amb voluntat no normativa al tema, tot i limitar-se bàsicament a la descripció dels processos històrics específics de formació dels actuals estats-nació. Però un cop iniciada la via de treball sobre el nacionalisme, la investigació s'ha desenvolupat per diferents camins summament interessants i que veurem en el proper capítol.

